

Catalogue Of Manuscripts Of Sanskrit Academy

Serial No. & Subject	(20) vyakarna
Accession No.	
Title of The Work	shabdakaustubh
Name of the Author	—
Name of the Commentator	—
Material	paper
Script	Devnagri
Size Cms.	23.7×10.[illegible]
Folios	35

[illegible] कर्त्तव्यमिति विप्रतिषेधे परमिति सूत्रे भाष्यकृदुक्तवान् । तथापि च भगुणमात्रेण तस्यापवादत्वेन निरव
काशत्वाभावात् फलविशेषाभावाच्च हेतुत्वं त्रिसम्प्रयोकवचनेन महद्गुणवृद्धिरंगः सवर्णदीर्घत्वं तु बहि
रंगम् । [illegible] सिद्धं पुनर्भावपदागुणो लभ्यते । नाजानन्तर्य इति निषेधात् । अत एवोक्तं परमिति त्रि
तिसूत्रे भाष्यकृदुक्तवान् । आरभ्यमाणो नित्यो सौ पुरस्तादपवादस्यापि । पूर्वपदमन्तरेणापि व
हिरंगे त्वसिद्धत्वात् । एतद्यत्नेनैव स्फुटीकरिष्यते । [illegible] वोक्तं वार्त्तिककृता । शास्त्रे तस्यान्त
रंगत्वात्संज्ञिति । धियति च द्वयं द्वित्वादिवत्तत्पोदाहरणम् । ज्ञापकत्वाच्च माभ्रूर्वत्वादुग्रह
णम् । तद्धि स्वरूपाद्दृष्टेः पञ्चपरमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा भावान्तरं पूर्वमेयोः कार्यमनन्तरं कुमित्युक्तेः कु
त्वादुक्तो द्रुतं अप्राप्तस्यापन्नत्वं पूर्वपदमास्यादिति क्रियते । तत एव सम्प्रसारणादीति सूत्रे भाष्येप्युक्त राम०
म् । कृपतेर्हि वार्त्तिककृतोक्तं विप्रतिषेधाद्धि निमित्तम् । अत एव परितोषाद्भाष्यकारो व्याख्यायेव नि

पस्कृताः समाश्रितमिति दिकुमारिकम् । अमुकेऽत्र [illegible] नविहस्त्वैदेर्द्रुतावेवानुवर्त्तितौ न तेकारः स
त्यम् । सतिमहद्धार्णोऽकारो नानुवर्त्तते अत्र स्तोमात्मरास्यतस्यासंभवात् । अन्यथा त्वनुवर्तेत एक
देशानुवृत्तिस्तु दुर्ज्ञाना । [illegible] कारानुवृत्तितात्पर्यग्रहफलकं माद्यसाधितं स्थितम् । अत्रेदं वि
त्यम् । [illegible] रस्य । अदसः एदादिवचनम् । इत्येतदुक्तो न सूचितम् । [illegible] पूर्वसूत्रस्य
मीदूदरणप्रकृतसूत्रे माद्यहरणं वन कर्त्तव्यमिति महल्लाघवं स्यु । एकदेशानुवृत्तिस्तु नाप्रयामी
याभवतीति । शा नु पंचशूद्रः स्यात् । अमीभ्रूनहस्पती । चतुर्थीवद्विवचनस्याप्यामेमु पामुलुपि
तिसूत्रे गाशेत्यादेशः शिवात्सर्वादेशता । शेषे लोपः नपुंसकेवाजवृश्चवः पुष्पास्त्विस्पर्धः अत्र पर
पाठकाले पुष्पेरतिरित्युदाहरणं बोध्यम् । संहितापाठे तु सत्वचारत्वाभावेन सत्पसनिवाप्रग्रह्यत्वे विशे
षाभावात् । स्वत्वेनायः सुदुग्धात्वेहयस्वादित्यादीनामपि पदपाठकाले उदाहरणत्वं बोध्यम् । ल

[illegible]

कृताध्यातिपदेऽकयोः प्रतिपदाक्तस्यैव ग्रहणम्· तेनेह न· काशोकुशोवंशोहपिशोवभृशो· हीवभ्रु
श्वा प्राभ्यां लोभ्यादित्वात्कप्रत्ययः ततः सप्तम्येकवचनम्· निपातनस्यकाजनार्दः एकोऽनिपाता
न्नाद्रूः भिन्नः प्रग्रहः स्यात्· अनिषेधाविकल्पयोः अव्ययम् उ विस्मये इदनुः उञ्जगुरुस्यात्सवा
पान्वर्थाप्यर्थेषु उउमेशः एकाजिति कर्मधारयः ब्रजिपदार्थप्राधान्येनान्तरुः· त्वात सूत्राह
रतिमधुरस्त्वात् हिनिर्देशाच्च· तेनेह न प्रेरेत्र लक्षणनत्पंप्रविथ प्रद्वदत्यादि स्यादेवतम् प्रधपंकर्म
धारयस्तहिस्मकग्रहणाद्यर्थे निपातनेपात्र स्पेलानत्तैवाभिमतसिद्धेः तत्रविरीतविशेषणावि
शेष्यभावेनस्वृजतो पोनिपातनस्पर्थः स्यादुशेषणेनतदन्तविधेरितिवाच्यम्· तथासतिच्या
वर्त्याभावेनविशेषणावैयर्थ्यापत्तेः तत्रहलन्तस्यावर्त्यम्· तस्यसंज्ञापांसत्वामपिवाक्या राम०
भावात् ननु नोऽत्ससामारीहलन्तस्पसत्त्वापासत्पप्रकृतिभावादेनुत्वेनस्यादितिवाच्यम्· प्र

गृह्यसंज्ञांप्रतितत्त्वस्पासिद्धत्वपादोषाभावात्· तत्रसोऽत्ससूक्तावप्रग्रहसंज्ञाएकदेशविकृतस्यान
न्यत्पादेकातस्यापिस्यादेवेतिप्रकृतिभावप्रसङ्गलदवस्थएवेतिवाच्यम्· स्मारहतांप्रत्तेवप्रकृति
भावप्रसक्तपितुत्वस्यासिद्धत्वात्· सकारान्तस्यतुनकिंचिदपिसिद्धकारणस्यनाप्नोतिपत्रकृतिभावेन
व्यावर्त्त्यम्· तस्मात्वानिपातस्यविशेषणेऽत्रग्रहणंव्यर्थमेवस्यादितिसुदृढम्· ननुव्रजतस्यैव
पपास्यादन्यत्रग्रस्यमाभूदित्येवमर्थविशेषणंकिंनस्यादितिचेन्न· पादेपिवत्त्वेनतस्याप्यजन्त
त्वानपायात्· विशेषणसामर्थ्याद्धि पदेशिवत्त्वेनप्रवर्त्ततइतिचेन्न· तदन्तविधिपरित्यागेनापि
तत्सार्थकास्यसुवचत्वात्· तथापिश्वन्यतरपरित्यागेश्वानुरूपकेविनिगमकंकिमितिचेत् अ
नाद्रूःग्रहणमेवस्यैवहि· तद्विप्रपदेशिवत्त्वमात्रबाधेव्यर्थंस्यात्· तस्मादत्रावविशेषणत्वेपिश्र
नाद्रूःग्रहणाज्ञापकात्तदन्तविधिर्नास्त्येवा विशेष्यत्वेनतुनतरांतदन्तविधिरिति· उभयथाप्येकत्र

प्र० कौ० हणं चार्थमेवेति स्थितम् । ननु समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमस्तु । अइउ अपेहीति समुदाय
स्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानां एकाज्द्विर्वचनमादाविति वत्समस्यैव प्रकृतिभावः स्यात्तनुपूर्ववद्यो॥ति:
मेवम् । अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिरासंभवात् । अत आह भाष्यकारः अन्यसमुदाय
ग्रहणाशंकानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णेष्वपि व्यक्तिसंख्यानविवक्षितेति किन्तु जातिरेव
निर्दिश्यत इति तेन तस्मिन् हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति वार्तिककृता वक्ष्यमाणस्य तेनैव
ज्ञापितं भवति । दम्भेस्सिद्धमित्यस्य अत्र हेतुर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति । तेन दम्भे
स्सनि कृते सनीवस्यमासांस्तेनैव ज्ञापितं भवति । दम्भेस्सिद्धमित्यस्य अत्र हेतुर्हल्ग्रहणस्य
जातिवाचकत्वादिति । तेन दम्भेस्सनि कृते सनीवन्तेति विकल्पादिड्भावे दम्भ इच्चेतीत्वे कृते
यो रल्लोपाभ्यासलोपेन भ्यासलोपे हलन्ताच्चेति सनः कित्वाल्लोपे भष्भावे च कृते धिप्सतीत्यस्य राम०

तीति रूपद्वयं सिद्ध्यतीति हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु योऽत्रैकः समीपो हल् नकारः स न तत्र परः स मी
नपस्तस्माच्च परः स न भकारस्तस्मादिकः समीप इति कित्वं न स्यात् तथा तृह हिंसायां तुदादिः सनकृ
त्वादिद्धस्तिन्हिषति तितृक्षतीति रूपं स्यादिति दिक् । स्यादेतत् । अइउ अपेहीत्यत्र एकाज्द्विर्वच
नस्याप्रयोगप्रसंगो न पुंसकः समुदायस्य संज्ञायामवयवानामननुग्रहात् । अत एव हि निर्लोपमचित्रेइपादित्वा
देवं हुनं सन्निपाते द्वयोरपि संज्ञाऽत्रीकृता । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणम् । एकैकस्मिन्नि
पाते संज्ञाविधानसंभवात् । सत्यम् । एकान्तसमुदायग्रहणाशंकामात्रेऽनुस्यादेव । तन्निरासायैवक्रि
यमाणमेकग्रहणं प्रागुक्तमर्थं ज्ञापयति । वस्तुतस्त्वेकस्य संज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्या
श्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्यापि प्रत्याख्यापयिषन् । निपात इति किम् चकारादत्र तत्राप्युक्ते तेऽर्दः
अः हेऽस्मद्भागच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् । आङ् नञोर्थस्यास्याह भाष्यकारः ईषदर्थे क्रियायोगे मर्या

श०कौ० द्यभिविध्योश्च पः एतमाङं रि· तेक्रियायोगवाक्यस्मरणयोरङि· दिति· इह च तच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वा
देतत्किमस्य एतनादेशेन कृत इति कल्पितं· तत्र· अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं न किंचिदभिधायक
थितस्येष्मानुकथनमितिभाष्यकृता व्याख्यातत्वात् तस्माद्यत्किंचिद्विधाय वाक्यान्तरेणान्यदु
पदिश्यते सोन्वादेशः इह तु ईषदर्थे दीपो वर्तत इति न तन्त्रं विधेयं किन्तु परिभाषकत्वमात्रे गोपा
लब्धं तेनैवादेशः एतेन न क्रमी नुपयंत्तमेव तरिमं राधे शहंसा पयेत्यपि व्याख्यातम्· भीनुत्वस्यवि
धेयत्वाविवक्षणात् सिद्धत्वस्य हेतुत्वेनानुवादादिति दिक्· ईषदर्थे आ उष्णम् ओष्णम्· आङिति वु
धेद्धिकुर्वती मिसत्वे वार्त्तिककृतोरि· एवं हि ततः क्रियायोगे आ इतः एतः प्रादिषु उक्तं स्थितं मर्या गे३
दाभिविधौ वेति समाहारद्वन्द्वे आगमशासनमनित्यत्वात् नुमभावः मर्यादया सहिते अभिविधा राम०
वितिमध्यमपदलोपी वा समासः मर्यादा यथा· आ उदकान्तात्· ओदकान्तात्· अभिविधौ अत्र हि

हित्वन्तान्· आहिमवात· विनातेनेति मर्यादा· सहतेनेत्यभिविधिः आङ् मर्यादाभिविध्योरिति चू
र्णिः विकृत्वात् आहिमवत्वात्· विनातेनेति मर्यादा सहतेनेत्यभिविधिः आप वंतु मन्यसे नैवं पूर्वम
निर्दिष्टः पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथा द्योतनाय आकारः प्रयुज्यते· आ एवं तु मन्यसे नैवं पूर्वम
मस्थाः सम्प्रत्येवमन्यसे इत्यर्थः वाक्यान्तरमस्त्वनाय आकार इत्यपरे· तथा स्मृतेः स्मरणे आकारः प्रयु
ज्यते· ततः स्मृतोर्थो निर्दिश्यते· आ एवं किल तदिति· अत्र च वाक्यस्मरणयोरङि· दित्यत्रैव तात्पर्यम्·
अनोवाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्रेषदर्थाद्यभावे पिङि· त्वं वोध्यम् तेन आ मेन्यस्य परज समीपदर्शनाय आ पोष्णाने
इत्यसमस्य पदस्येत्यर्थः प्राकाररूपङि· तेन आ ऊनुनासिकरहिते ङीति प्रवर्तेत इति षष्ठे हरदत्तादयः युक्तं चैतत्· द्वि
त्यसमस्य पदस्येत्याकारस्य ङि· तेन आ ऊनुनासिकरहिते ङीति प्रवर्तत इति षष्ठे हरदत्तादयः युक्तं चैतत्
दङि· तेनन्यत्र लक्षणमात्रे आर्थादिनयविवेकत्वं मेत्याभिलाषवादङि· सत्यपि तात्पर्यमपि स्थित्यभागान्तर
स्यावयुत्यानुवादत्वपत्वात् चोत ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् आहो इति उताहो इति निपात इति किम्
देवे धत्स्व अद्य तेवित्स्म वासस्रावा पवापा हि विभोवपत्तु गवित्यय माहेत्येतदेव नियात त्वग्रहणास्यव्यावर्त्यमिति

१०

ग्रा॰टी॰

तत्र प्रगृह्यसंज्ञायां सत्याम् अपि कृत्स्नाभावात् नचैवं प्रकृतिभावापत्तिः प्रकृतिभावविधौ पदान्ताधिका
रात् नन्वाप्पदान्तो भवत्येवेति भ्रमितव्यम् अनुकार्य्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावेन प्रा
तिपदिकत्वाद्विभक्तेरनुत्पत्तावेवैतद्रूपाभ्युपगमात् अन्यथा विभक्तिश्रवणापत्तेः नचैवमपदस्य प्र
योगासंगतिरिति वाच्यम् अपदं न प्रयुञ्जीतेत्तु ह्येषस्य परिनिष्ठितं न प्रयुञ्जीतेत्येवंपरत्वात् तस्य
च सुप्तिङादिविषयकत्वात् हि विशाख्यमूलकत्वात् इहत्वकरीत्यासुपविभक्तेन्यप्रप्राप्तागोइतिस्वरूपसे
वपरिनिष्ठितत्वात् अत एवोह हलोपः शाकल्यस्येत्यपि न प्रवर्त्तते कथं तर्हि पूर्वसूत्रे शेषेर्यवद्गुहणादिति
वार्त्तिके एङः पदान्तादिति पूर्वरूपकृतम् इति चेत् तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षया विभक्तिं कृत्वा
च शेषुस्य एवान शेषेर्यवानिति समासेन सुपो लुकं कृत्वाप्याख्यानात् एतेन उत्तरसूत्रे समुद्रौविति किं ग वि राम॰
त्य पमाहे तु उदाहरणोद्वृत्तिकारा अपि प्रत्युक्ताः तस्मादिहरेवोसीत्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं बोध्यम् नच

एङः पदान्तादित्यारम्भसामर्थ्यादेव तत्सिद्धिः हनेव गव्क्षेत्यादौ चरितार्थत्वात् नचैवं ग्रहणसामर्थ्य
मङः सिद्धिः सोपवेन्नुत्तरार्थत्वात् उत्तरसूत्रे तु समुद्रिमहणाभावेऽव्याहो इतीत्यादावपि प्रत्वाद्विकल्पाप
त्तिः पूर्वसूत्रस्य ह्यहोई इत्यादौ उत्तरस्य तु विस्मोइतीत्यादौ लब्धावकाशतया विप्रतिषेधसंभवात् न
विद्वोरत्र स्यकापितया उत्तरत्र तु विशेष्यासंनिधानेन तदन्तविधिविरहाद् एकामात्रस्य कार्य्यित्वपाभि
त्रविषयत्वे कथं विप्रतिषेध इति वाच्यम् अष्टाणामित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययावयवयोर्नुड्रो रिवेहापि फ
ल विरोधेन विषयभेदे विप्रतिषेधसंभवात् अर्थाधिकारपक्षे उत्तरसूत्रे प्योकारान्तस्य संज्ञित्वाद्व तस्मा
न्तत्रद्वयेऽपि गविस्य यमाहेति प्रत्युदाहरणं नेतिष्ठितम् प्रकृतिभावे पदान्तग्रहणं न संबध्यत इत्याशयेन
तु हन्निम्पापोऽपः अस्मिंश्च पक्षे मण्डूकप्लुतिन्यायेन एकोऽसवर्णा इत्यत्र पदान्तग्रहणं संबन्धनीयमेव
अन्यथा गोयी गोऽर्घ्य इत्यादावतिप्रसक्तेरीणदिकृत्स्यादेतत् निपातसमुदायाएते आह उ आहो उतत्राहउ

प्र॰ कौ॰ ७

उआहोइत्यादिनत्वस्यापि दिवद्भावान्निपातएकाजित्यनेनैव सिद्धमत्त्रा। नैवम् माहोइतीत्यादिषु इत्यसमस
र्हे ऽसिद्धवस्यकोपमुकारः नतुउत्तरं तिसमाधानात् अतएवउत्तरं तिसूत्रेऽनकारोच्चारणसामर्थ्यक्रम अत।
उत्तरं इत्यत्र भाष्यकृतोक्तम्। हेतुकल्पविमौ एकेनतुवक्तव्यकः अपोरस्मात्तुवक्तव्यकइति नैवमपि।
अउ अपेहत्यत्रत्वाउ नाउनेकादेशस्यान्ताद्रि तिप्रतिषेधे प्राप्तेप्रतिप्रसवार्थेऽस्मिन्निवाच्यम् अनादितस्यप
र्वत्सान्तस्य परत्वेनत्वाउ नाउनेकादेशस्यादिवद्भावादनाउ प्रहीतनग्रहणान् प्रसज्यप्रतिषेधेहिस्वसमर्थस्य।
मासेकाकस्मिन्नरक्षस्मात् भाष्येपिप्रतिषिद्धार्थमेतदित्युक्तिरप्युक्तैव मन्तव्यम् कथमन्यथानुपदमेवअदे
भवदित्यत्रा तिप्रसङ्गः भाष्यकृत्प्रतिपदोक्तस्यैवअवोकारस्य ग्रहणमिति समादधीत तस्मादिदमेवविनापिस
र्वलक्षणविरुद्धमेवेति चेन ऋतोत्याने अहोऽस्योहस्यारणोननिपातसमुदायाः किंत्वव्ययप्रत्यय एतत्प्रत् राम
नत्वेवला लाक्षणिकप्रतिपदोक्तस्य ओकारस्य ग्रहणमिति भाष्यबलाद्बाधवमीयते नैनत्याम अहोदेवदत्ते।

त्सम्राज्ञामस्यकात्तरमस्त्रितेस्मिन्निति निर्धात्प्रतिषेधः सिद्धः अतएवपरकालेनापि ओषुवर्त्तमनुत्तर
त्यादेश्चोरित्यादेः कपर्थे नैवपद्यते तदेवं सूत्रकारभाष्यकारपदकालानामसंवादएवेतिस्थिते निपा
तसमुदायभित्याश्रित्यैतत्सर्वं प्रत्याख्यानाः परास्ताः स्यादेतत् अनदोऽगइः सममवदरदोभवदित्यत्रा
तिप्रसङ्गः ऊञस्य निपातत्वात् कृष्णोर्द्धिरिव सर्वोतिसंताविधानेपि प्रायोप्रवर्त्तन्निपाताइत्यस्याधिकारान्
लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषपालात्स्याप्रतिपदोक्तपरिभाषपालाल्लाक्षणिकओकारोव्यावर्त्त्यतइतिवा
न्याम वर्णग्रहणेषुपरिभाषायाअप्रवृत्तेः अतएवोपवापावृत्त्यपिहर्येस्यादेनप्रवर्त्तते चक्रेचक्रिरे
त्यादौप्रतिपदोक्तेचोदितार्थात् वर्णप्राधान्येमास्तुपरिभाषाविशेषणत्वेतुस्यादेवेतिचेन्न अविशेषेणाप्यप्र
इत्येः सूपपादत्वात् तथाचषष्ठेवक्ष्यामः अभ्युपेत्यापिब्रूमः अगोगौः सममवदित्यादौ गमेर्डोसोकारस्य।
प्रतिपदोक्तत्वपक्षेतिप्रसङ्गः स्यादेव नचिरंगौणमुख्यन्यायेन समाधानमस्तु तथाहि संधीभवतित्राल्लक्षणाः

प्र०कौ०

त्वद्वति देवदत्ते मद्वति त्वम् त्वद्वानहम् इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थानुरोधेन च्विप्रत्ययस्य लोपश्चेत्त्र
प्रकृते नेककत्वमिति सिद्धान्तस्थितिः तथा च प्रकृतौ स्वार्थौ गौणवर्तमानाया हि कृतिवाचकात्स्वार्थे च त्व
मौख्यमतत्पदं प्रतिप्रकृतिम् तस्य वाहीकादिवृत्ते गोशब्दस्य गौणार्थतामपेक्ष्य ख्यात स्वाम महान्महान्त्वे तोमह
दूत स्वत्तुम इत्यादावान्महद् इत्यात्वं न प्रवर्तत इति चेत्र इष्टत्वराष्ट्रानिकयोर्वैषम्यात् तथाहि विशिष्टरूपो
पादाने गौणमुख्यन्यायः तस्यार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येतस्य भाष्यमूलकत्वात् आर्येपि स्थिते स्वरूपवि
शेषस्य ह्यपेक्षत्वात् तथा च आन्महत इति विशिष्टरूपग्रहणेन विधीयमानमात्वं गौणे न भवतीति सु
कम् इह तु स्त्री दितिवर्णपुनरुक्तेरणविधीयमानाप्रकृतस्यसत्ताकथं गौणार्थे तत्रेव भवेत निपातसंज्ञा ततो
स्यादिपूर्वे वस्यतत एवं संज्ञात्वमुपस्थापकत्वाच्छोरिति त्वाद्यात्व स्वयुवनामघनप्रवर्तते अतस्त्वं प्रवर्तत एव राम०
प्रधानपुरुषत्वेऽपि तत्स्वतुल्ययोगक्षेमत्वे वस्यात् तथा च गौर्वाहीक इत्यत्र तेगां वाहीकं पादयेस्या देवदत्तस्तस

व एतयोः पाथिवर्तिस्थपत्वात् गोनर इति तत्परत्वमोकारग्रहणोपलक्षणार्थमिति कल्पमानत्वात् तथा च ऐ
नोमिति सूत्रे भाष्यकृद्दूषयति गामित्यत्र पूर्वं पिद्धि निरवकाशे नात्वेन बाध्यत इति तत्रैव कैयटोपि व
स्यति अत्रोनर इति सूत्रं पाठ्यम अवकाशो न पदत्वसुगात पाठानामोनर इत्येतद्ध्यात्वस्य मितिवृत्ता दिस्यमेवैव
प्रवर्तितम् पद्मवदन्ति मुख्यमत्वार्थेगणानादिम तद्गौणत्वोत्कृष्टात्वं लभते ततो वाहीकादिशब्दानामस
त्रिधात्वाद्येणानाप्रतीतिः गौणवृद्धिस्यत्र गौणार्थतावित्वाद्विरेकवचुत्वं भवेदितिवैषम्यम् तस्मात् परकार्यं
सर्वं स्याद्येन प्रातिपदिककार्येऽ त्वितिप्स्यत् मितितत्त्वितम् वाच्यसंस्कारपक्षे उद्यात्वप्रवृत्तिः प्रो
क्तो गौणार्थत्वात्त्वेः पञ्चम करणे क्रियायै वर्तितः संबन्धमतत एक क्रियावर्तीकृतनामसुगौकर्षणं।
न्यायेन पारिष्ठिकः परस्पराकांक्षोद्रः तथा च गणमानयेत्यत्र पर्ववेलायां तु गौणार्थता किन्तु वाहीके न स्य रूपा
र्थिकावस्था स्वेलायाम् नवतत्त्वेन प्रवक्त्रः पद्संस्कारेण हि न्द्र गौणात्वप्रतीताव पिक्विवर्तन्तश्शितदपि

श०कौ० त्र तावतापितृत्वेयाद्वेति क्रियान्वयायैव गौणतापात्सूत्रप्रतीयत्वात् करोपि कर्मणीष्वार
कोपीति पक्षे कर्थं विरुद्धक्रिसंभवेपि सामानाधिकरण्याद्ध्वेष्मादेर्द्दितीयैत्येवं रूपे भाष्योक्तपक्षान्तु
रेत्वदुक्तन्यायानवतारात् ष्वादृगुणीतिसूत्रे जोप्यभावापत्तेश्च शाब्दप्रयोक्ता वाहीकनिषूभ्ये
व कर्मत्वादेर्विवक्षितत्वाच्च तस्माद्गौणाश्रयत्वादुद्देश्यत्वेऽस्त्येवतत्वेन नतु प्रातिपदिककार्यत्वादिति
नव्यास्तु प्राचामित्यादौ प्रातिपदिककार्यत्वेनस्मापादयः विशिष्टरूपपुनस्कापेतेनवम
र्वनामसंज्ञाविधानात् अभिसंक्तपरार्थायेऽस्य विशेषणमुख्यन्यायसिद्धार्थकथनपरम् प्रथि
द्रूपसिद्धत्वेऽव हिमुख्यत्वगौणत्वेऽस्य न तत्र विस्तरः संवर्णसर्वादिसूत्रेसंतोपसर्जनप्रतिषेध रामः
इति वाच्चिकं प्रत्याव्रेत्याणोहरदत्तश्चाहसंज्ञाप्रतिषेधज्ञापनवत्तवक्तव्यः अभिव्यक्तपरार्थायेऽस्यैव
दित्यादिर्त्ये नत्वकेयपदेवस्थाति प्रसिद्धप्रसिद्धिवशान्न संभवच्चापि गौणमुख्यन्यायो नेहानं ?

रकार्येष्वपंनतु प्रातिपदिककार्येष्विति चोत्स्यत्रेऽक्तत्वादिति तदपुष्ट्युपमात्रम् पुष्पदस्मदोः स्वा
रूपमात्रस्य प्राणे कपोलामुपसर्जनताया मिव संज्ञायां प्रसक्त्यापत्तेः पुष्पधुपपदेऽस्मदुत्तमङ्स्यादि
वष्पिन द्रापत्तेरवेतिकि तदेवमदेभवच्छ्रो भवदित्यादेस्त्रोदितिप्रश्नसंज्ञाःव्यपत्यादिवदृवीरतिपर्ये
रुः पर्यवसन्नः अत्रोच्यते पूर्वसूत्रेऽस्यनाडिनिपर्युदस्यादाद्ः सदृशाः प्रतिपदस्यद्विनाएवं निपातस्यप्र
श्लेत्रेश्राप्यवीधिकोऽराश्चनाडःग्रहणानुवृत्ताभावात् नथैवेति सर्वमुस्यम् तथा च सर्वादिसूत्रे आकारान्तौ सूत्रुप
सर्जनत्वेसत्येवभवतइतिप्रश्नहृदेकतरोऽसः सोविति सवतन्ह्रीविशेषिनत्वाद्गौणतामवस्थादिस्मारे शेषकाम्पदादीनाम
इसत्त्वानुपसर्जनादितिपरिभाषयानुपसर्जनानामेवग्रहणसिद्धेस्तथभूतानामेव सर्व विधावनुवर्तनानत्वशिवदेव
इतिसामाधवत्तेक्यन्यास्य समुद्दैशाका व्यपेतावनार्थे अपवि रह्रेतदूक्षमविशेणसादितथादृशीनात्समुद्विनिमित्त
त्रोकानोऽधैदिकं इतोपरंप्रगस्योवास्मानः विस्मोइति विस्मइति विस्मविति सर्वदुष्टाविति लिंगविकल्पमाहेति

श०कौ नित्कारः । एतत्त्रिसूत्रीपूर्वस्य चेन्न ऋत्यकः अन्तोदात्तत्वार्थं चित्करणम् । इत्याशंकिते किम् । पठन्त्र ऋत
ऋज इतौ परे पृथगस्य सावर्ण्यात् । ऋति चितः ऋन स्वस्यानुवर्तते शाकल्यस्य पृथग्विधानमिति च मध्येस्वनुनासिक
पदे ऋ स्थाने शेवा स्यात् दीर्घमुपासिकस्य ऋति । इहपदान्तस्थो योगः स्यात् ऋकार ऋ इति तदा दीर्घे चिक्लृप्ति
लितेर्नृप ह्रस्वमेव स्यात् । ऋ ऋ लिङ इति अन्तेयोगं विभज्य प्रगृह्यसंज्ञापि विकल्पिता । एवमपि ऋ इति द्वितीयमेवात्रे
प्रतिप्रसवार्थं ह्रस्वोऽशाकल्यग्रहणं चेत्तुभयमपि नानुवर्तते तदा ऊकारस्य नित्यमभावविभाज्यानुनासिक
प्रगृह्यस्याप्यादेशः स्यात् । तत्र प्रगृह्यत्वादेकैकस्यापि निवर्तनेन प्रश्लेषाद् इति त्रिरूप सिद्धम् । तथा
ल्लिखापि त्रिरूप्रतिविधेयज्ञः इत्यसमुदायस्य प्रयाणात् । तथा च ऋऋ ऋ ऋ इति सिद्धत्रेऽ ऋ ऋ इति समुदायस्य प्राप्यमाण
रप्रहीत्स्य च ग्रहो लिरीति दीर्घस्य स्यान्निवृत्तावमात्स्थित सिद्धो व सिद्धानीति स्याद्विकल्पत्वे ऽवस्थाने रम०
प्रगृह्यस्य स्थानादेशोऽनुनासिको यस्य स्यात् । तथा चेत्स्वरूपत्रितयमध्ये ऋ इति एकमेव सिद्धं न त्वयम्

द्वयमित्यपास्त्रिः । सूत्रितं विभाषितं सानुनासिकं च वकारयुक्तस्यानिष्टस्यापि प्रसङ्गात् । अयमप्रगृह्यग्र
हणमात्रमनुवर्तेत तदाप्रगृह्यस्योऽनित्यमादेशः स्यात् । ततश्च वितिकं ऋ इति द्वैरूप्यं स्यात् न तु
ऊऋ नीति तृतीयम् । अथ शाकल्यग्रहणमात्रमनुवर्तेत तत उक्ताचस्यादेशविकल्पनाद् ऋ ऋति ऋ ऋ इति
द्वयं प्रगृह्यस्यापि वि ति वितीति द्वयमप्रगृह्यस्येति सकलनया रूपचतुष्टयं स्यात् । तत्र त्रितयमेवेष्टमिति
सानुनासिकवकारयुक्तमनिष्टमापततीति । तस्माच्छाकल्यग्रहणं प्रगृह्यग्रहणं चेत्युभयमनु ॥ ॥
वर्तनरतुक्तम् । इह विभक्तिविपरिणामेन प्रगृह्यस्योऽज इति वास्यात् तम् । आदेशसामानाधिकरण्ये
नप्रगृह्यांऽ इस्येतरादेशोऽभवतीति वा स्थाने पिनकस्विद्दोषइत्यवधेयम् । तदुपरि निश्चितमेव प्रयो
गाईपरि निश्चितत्वेवच्यप्रवर्तननित्य विद्युदेश्यतावच्छेदकानाकान्तत्वम् । निहितेतिरः तारात्वयाभिवार
णाप्यासक्तेनेति । वैकल्पिके रागमादेश्यतावच्छेदकाक्रान्तेसद्देतारावच्चाभिवारणायोक्तं निर्मेति । स्वरा

वपनल इत्यादीनामन्नौ किकृतेति सिद्धत्वात् तथा व इति स्पेनद्रूपं न स्यादेव । अत्र हि शाकल्यमतेनं अत्रादे
शेनाभाव्यमेव । इतरेषां मते तु प्रगृह्यत्वमेव नास्ति इति चेत् । भवेदेवं यदि शाकल्यग्रहणाद्यथा अनंतस्यात त
नु विकल्पमात्रतात्पर्यकम् । तथा च भाष्यम् । शाकल्यस्य विभाषायाम्यादि निरंवा शाकल्यस्येति च । त
था च कैयटः । शाकल्यस्मृतेनैव फलं वा ग्रहणेन प्रतिपाद्यते इति । स्मृत्यन्तरानुसंधानद्वारेण विभाषाम
पघनइति च । अत्र अस्तु शाकल्यग्रहणाद्यथा श्रुतं तथापि नियातगका जित्वनेनैव सिद्धेः अइति तावन्नि
यमार्थम् । तथा च शाकल्यभिन्नमतेन प्रगृह्यत्वनिषेधार्थम् सूत्रार्थः उत्तरसूत्रेनैव प्रगृह्यस्योऽज इत्येतावतैव
व शाकल्येन लब्धे पुनः शाकल्यानुवृत्त्या इतरेषामपि मतेषां क्रिके प्रगृह्यता स्यादुभयोपत्तेनेन स्मृतिरूप
सिद्धम् । अपवेजाक्षरे पुनः शाकल्यानुवृत्ति सामर्थ्याद्वृत्तिविकरणात्त्र युरोस्तथा कल्पस्यैव कास्याप्रगृह्या रामः०
नर इत्यतेन । अभिश्चपक्षे प्रगृह्यस्योऽज इत्यनुवादसामर्थ्यादेव प्रगृह्यतापि विकल्प्यतेयथा इकिलोप

इत्यनुवादसामर्थ्यादूंगोतिनिदिकू । आदेशा अवयमनुनासिक इति निर्दिशादेव व्यक्तम् । तथा च वहत्रप्रा
तिशाख्यम् । उकारस्येतिकरणोनप्युक्तो दृक्कोडाधितः शाकल्येन निन्कसंज्ञोनुनासिक इति च । अतएव
पदेनन्द इतिपद् कारः पदकाले स्यनुकरणोपयो नुनासिको वेन्येषु विधिः प्रवर्तते । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे शा
कल्यस्येताविति निवृत्तम् । ईदूतौ सूदतेवशब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्तमानं प्रगृह्य स्यात् । अध्यस्यामा
मकीनन्द । मामकार्यान्तन्वामितिप्राप्ते सुपांसुलुगिति लुक् सप्तम्या कावेतौ मामकी इति तन्दु तौ तिप
इकालेकार्योदाहरणो वो ध्दे । सोमो गौरी अधिश्रित इति संहितायाम् पुराहरणम् । ईदूतौ किम् ।
प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या डा आदेशः पदकारैः प्रगृह्येषु इति शब्द
प्रयोगस्य निपमितत्वेनेहापि पदकाले इति शब्दप्रयोगप्रसङ्गः इति प्रत्युदाहरणमिदम् । सप्तमी ग्रहणं
किम् । धीती । मती सुष्टुती धीत्यामत्या सुष्टुत्याइति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे ईकारे तती कस्य

श०कौ

Lines per page	9
Letters per Line	4 · 6
Extent	
Condition and Age	Good
Additional Particulars	–
Manuscripts Collected by	
Catalogue prepared by	Bhujang Ramrao Bobade and Santosh [illegible]

प्र॰ कौ॰ त्वोरिति पूर्वस्यैकादेशः [illegible] तस्य सुपो लुक् इत्यस्य बलात्प्राप्नोतेः अर्थग्रहणं किम् । वाप्यामश्वो नाव्यस्वः
नद्या मातिर्न घाति संज्ञायामिति सप्तमी समासः ननु समर्थग्रहणादेव तत्कथमर्थग्रहणं लोके
तेषामपि स्थितिरिति चेन्न इत्यत्र अजहत्स्वार्थवृत्तिरिति पक्षे पदे वर्त्तते वृत्तौ वृत्तिपरस्मान्मानर्थकारीह
मिहानर्थकं ननु समर्थग्रहणात्तिस्पष्टमेव अजहत्स्वार्थवृत्तिरिति पक्षे विपसर्जनपदं न स्वार्थम्
पर्यवस्यतीति किन्तु तत्संसृष्टप्रधानार्थं अर्थग्रहणसामर्थ्याच्चोपादानार्थ्यः समस्यमानोपतेषु येयम्
स्ट्रेषो निरुक्तः पि करणात्रूपसाधकात्स्याद्यहणमिति निरूपितविशेषणमविधानियर्थः पिवाक्यतत्सम्
सेपि लुप्तसप्तमी बलेनाधिकरणमात्रबोधः पश्चाद्वाक्यार्थेन पासेसृष्टबोध इति वकुंशक्यते तथापि
सिद्धवेनार्थ तत्समर्थः पर वृत्तिविधिरिति परिभाषानुनेनोधात्मसमासस्थलेऽप्येकार्थीभावः एवं सामर्थ्यं न तु व्य राम॰
पेक्षा [illegible] कोपसर्जनैर्विशेषणत्वयोगाभवतीति शक्ये कदेशान्वयादिति दिक् इति वरस्पत्ते मीमांसक

दीनामपि निषादस्थपतिन्यायेन पूर्वपरार्थसम्बन्धिनि लक्षणाभ्युपगमात् एकैवार्थग्रहणेन वाप्या
श्वनद्यादिमृतेर्व्यावृत्तिः आदिर्बलाकाशरीरादि रादिश्च बलाका विसकण्ठिकेत्यमरः आपा
स्वयोर्पि स्त्रीलिङ्गः बलाकासाहचर्याद्रिति केचित् [illegible] तु शारादपदस्य पयक्षिविशेषवाचकान
न्तु बलाकापर्यायत्वाद् अतो बलाकासाहचर्यमकिञ्चित्करम् स्त्रीत्वं तस्यैव रलकोरभेदात्लिङ्गः का
रोऽप्याद्रिः शारादिर्वीरीतुल्ये आनेनापि तत्साहचर्यात् तपरकरणमसंदेहार्थम् निर्देशः स्वतन्त्र
निकम् ईदूतौ सप्तमीत्येव तु सोऽर्थग्रहणादुर्वेत पूर्वस्यैव तत्र वर्णमात्रापेक्ष्याभावः प्रसज्यते वृक्षना
घत्रयोरेर्थत्वेनन्यापि सारसी परिलापकं स्यादित्तत्त्वेमा वा पूर्वपरस्य भवत् अस्यार्थः ईदूतौ सप्तमीत्येवा
स्तु नार्थो यं ग्रहणेन अत्रोक्तमातु मरति संज्ञाविशेषप्रत्ययग्रहणोत्तरत्र विधेरभावात्सम्प्राप्त्येव
सेत्याप्यात् लुप्तेपि तु पि प्रकृतिभागस्यसे ताविद्युपेतु कार्त्तव्यमेवार्थग्रहणमित्यर्थः [illegible] मो

११

कु॰ कौ॰ कौमुदी पूर्वे तेषु कारेषु [illegible] तुपोन्नक् । ह्रस्वमकापपत्नैः पूर्वार्थग्रहणं किम् । वाप्यामश्वो नाप्यश्वः
तथा मातिर्न प्राप्तिः संज्ञायामिति समभी समासः [illegible] स्य शौपी हा सेतु वतत्कथमर्थग्रहणं गोक्ष
नेत्य सिद्धिरिति वेन । इत्यत्र । नरत्वार्थग्रहणं विपक्षेप देवर्तो वहु [illegible] परत्मात्मानर्थकारी द्रव
मिह [illegible] कं न तु समस्य प्रयोजनमिति स्पष्टमेव । अजरत्वार्थग्रहणं निति पदे पितृपमज्ञं न पदं नत्वार्थमा
वेपर्यस्य नित्यकिन्तु तन्नैमत्वैप्रधाना [illegible] ग्रहणमाम पर्यास्तु पावानर्थः समस्या मिश्रीयते [illegible] वेपमं
स [illegible] नित्य [illegible] विकरणात्रूप स्नाद्र [illegible] त्वप्रोक्तस्य ग्रहणमिति [illegible] विशेनमविषय निपरपि वा कात्वनमा
मिति तु सममणी वत्नेनापि क्रुरणमात्रवो धः पश्चात् [illegible] स्यार्थेन पामेसु पूर्वेषु इतिवकुं शक्यते नयापि
सिद्धु [illegible] वसमर्थः पूर्वविधिरिति परिभाषानुनोधात्स्मामासस्य स्त्रोप्यकार्यभाव पूर्वे समासयेन तुल्य राम॰
येको [illegible] कोपसर्जनेविशेषणात्वयोन भवतिशक्यैकदेशान्वयादिति सिद्धिनी यवस्पते । मीमांसक

दीनामपि निषारस्यपतिसापेन पूर्वं परार्थसमवन्धिनि लक्षणामनुपगमात् हुतैर्वार्थग्रहणोनवाप्या
स्त्वन पातिप्रतेवाहृतिः स्वातिर्वलाकाशरथीरीति शरिश्ववल्मीकविसकारिके त्समरः स्वाग
त्वयो पि सितु लिङ्गुः देलाकमाहत्वयो रितिके वित । [illegible] स्तुशरापोदयस्तुपयक्ति विशेषवावकान
तु वल्ला [illegible] यातु स्वतो वलाकमाहत्वर्थमकिं विकारम । स्त्रीनंवनस्पेव । इल्कोशेहौ निरुक्त
गोव्य पि: शरापिरीतु के स्वातेनपितत्वाहवर्धान्त । तपरकरणमसंदेहार्थमिति सिद्धिः स्वत्व
तिकम । इदितौ समप्रमीते वस्तु प्रेपर्ययग्रहणाद्वेते । पूर्वस्यैव त्वर्वर्णमात्रा सम्भावः प्रसज्यते । तूचन
घत्र रेपर्थेतु तत्वापितासीपदितापकं स्यात्तदन्तलेमावापूर्वपरस्य भूत । स्वस्यार्थः इहितौ समप्रमीतेव्या
त्नुनार्थो पैस्य रसोन । अवोहाय माहतुभ्रदिति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावान्समस्या एव
संज्ञा स्यात् । तुन्नेपितु पित्तकृतिभागस्य संज्ञासिद्धये तुकतेन्यमवार्थग्रहणमित्यर्थः [illegible] मोक्ष

१७

रीत्यादौ विभक्तिर्न लुप्यते किन्तु पीती मती त्यादाविव पूर्वसवर्णो क्रियते अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घ एक
देशे तस्मादिवद्भावात् सप्तमी प्रहरोन ग्रहणादस्यैव सप्तमीत्याशंक्याह· पूर्वस्येति· आङ्गास्यावु
इति· एकादेशे वाधित्वा परत्वादाङ् त्वाद्वाङ्गा स्मै स्यात् भित्यर्थः तस्मात् लुग्वेति स्थिते दीर्घ
ग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति भावः· तन्नदीर्घग्रहणं माभूत् लुवचन सामर्थ्याच्च संज्ञा विधावपि तदन्त विधि भवि
ष्यतीत्याशंक्याह· वचनादिति· यत्र दीर्घत्वं तत्रैव वचनात्स्यातदिति न शुक्लं शस्सीशयानमिति प
था· अत्र हि सरशरशब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनस्य इयाडीकारीणामुपसंख्यानमिति ईकारादेशे
सप्तमी श्रूयते· तथा वसोमो गोरीरित्यादौ तु स्यादेवेत्यर्थः एतत्तदूषयति· तत्रापीति· तत्रापि स राम०
म्यालुगेव न त्वीकारः यदि सरसीशब्दो वर्त्तते· अंशुक्षिप्वे संदिग्धवचनमेतत्· शास्त्रान्तरे तस्य
णां सुभिति यथा· अविप्रिमासी शब्दे क्विणाहि पर्यहि महादिसंविसरस्य परतुव्यतरति भगवत

क्रेः कथ्यानः सनसीलारस्यमरकोशाद्वा· तथा च सनसीः पारीशीलितं मपेत्यादि प्रयोगोपि दृश्य
ते· एवं च सरसी शब्दोपि लुप्त विभक्तिकस्य वेदिति वचनाम्नदन्त विधिरिति स्थितम्· तन्नकरीत्यात्तुस
रसीशब्दः सरः शब्दोपि सान्तो निर्विवाद एव तथा च सान्तादेवई कारादेशोप मस्तु एवं सति सञ्ज्ञा विधेत्
पकाल्यन्तस्य तदन्तग्रहणस्य पुनरप्यग्राह्यकर्त्तव्यम्भवतीति चेन्न· तथा सति ईकारस्यस्सेनानुदा
त्तत्वापाः सरः शब्दस्य वहेधातोरसुनित्युत्पादितस्य नित्स्वरेणाद्यनतसीडतिय इमाद्युदात्तप्रसज्येत
गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात् पिप्पल्याद्यन्तः पातिनः सरः शब्दान् ङीषात्वन्तोदात्त मिदमिष्यते·
तथैवं वेदपाठात्· एवं तर्हि प्रगृह्य संज्ञा प्रकरणे प्रत्ययलक्षणानास्तीति ज्ञापनायेरमर्थग्रहणम
स्तु· एवं च ईदूदेद्विवचनमितिसूत्रे ईदूदेदन्तं द्विवचनान्तमिति पक्षे ईदूदेदन्तं यद्विवचनं तदन्तमिति प
क्षस्य समर्थितो भवति· तन्नहि कुमार्योरगारं कुमार्यगारम्· अत्र शुक्ले शुक्ले समयघोतोत्सुलप।

१५

प्रा०टी० स्तोवस्थेदस्यत्रानित्याम्निरितिनिरोधः सचप्रत्यपलक्षणाविरहादेवोक्तनइत्याह-तापकमिति-
प्रशस्तसेत्ताप्रकर्षोप्रत्यपलक्षणाभावस्यैवविशेषः केदंस्थापनमुपपद्यते-तदाह-तदत्रेत्यादि
ति-तस्मात्वाभेपत्यक्षपेपीत्यर्थः तत्तुक्ताविशेषप्रत्यपग्रहणेनदत्तविधेरभावादेवतदनपलब्ध
नस्थितदस्यपरितोषादाह-मावेत्तिवाप्यश्ववदित्यादिसमाभूदित्यर्थः अवरमवधेयम-अविन्
स्तनविभ्यदीतिसूत्रादीपित्यनुवर्तमानेपायोः किंचेवचानप्रमीरितिसूत्राभ्यांशाक्त्यपुत्र
दितम-पान्समेनेतियुवीमुक्तिमार्गः पिवतिरसान्पातिवालोकमितिपपीः सूर्यः यातेप्रमि
मीतेसुमूलपावनादितिवानप्रमीतिः प्रकृतोमृगाकृतिर्नृतम्यानामापशुविशेषः पम्पा
रिभ्योपिदेशसवरागीदीघान्तपयीनातमसमीदतिरूपनिविवादम-तयावरस्थपमात्यस्य रामा०
कारस्पसमीत्वानत्रापिसमीपदीत्यसंगतम-इकारस्पस्थपमारास्यासंभवात्सामर्थ्य

त्तरत्नविधिभिर्विध्यतीतितस्यार्थः तस्मात्तकारांशोसामर्थ्यात्तदुत्तविधौलब्धे सोमोगो
दीदूत्यादावृधिभविध्यतीत्याशयः कल्पः पयीत्युक्ते सकेदित्यादौतुभाव्यमेवप्रकृतिभावे
न-तत्रापेयोः छान्दसत्वस्यविधानामेवोदाहरणानादत्त्वादितिवाच्यम-मुनित्रयोक्तिवि
नाशिक्षापाछान्दसत्वकल्पनेतिप्रसंगात-लोकेप्रयुज्यत्वेनभवतीत्यसिद्धपेप्रमाणा
नुपलम्भात् अप्रतिषिद्धमनुमतंभवतीतिन्यायेनलोकेप्यपीपपीवानप्रमीदत्येपाप्रयु
त्वेस्यैवत्याप्यत्वात् [illegible] वदस्यशाचनुध्वितिसूत्रेरत्केचेपितावान्निकमुपारापकत्वप्रत्यपःसादे
शुधवशान्दस्यैव-भाष्येसुहत्वासदत्युराहतत्वादितिकेचिदितिव्याचक्षाणाआहरत्वादयप्रयोरस
त्वेवरतामनेसस्यापरितोषेमाविश्वकर्मेतिदिक् दधाधेराप दोनुपायोन्नपाप्रयुपातवोपु
सज्ञाः स्युः रापदेपोवर्जयित्वातत्रदानुपायत्वात्ः दुरानेप्रणिदरातिरामा०मपिरापकाति-

प्रौ० कौ०

दो प्रशिशाघति। देङ् प्रतिदयते। धातूपदेशे उ धात्रा। प्रतिदध्याति। धेट् प्रशिधापयति कस्मै
मात्तस्य। अदो वितिकिम्। दाप् लवने। दानं बर्हिः। लूनमित्यर्थः। तुल्यभावाद्दो ह्रो नितिन्प्र
वर्त्तते। दैप् शोधने। अवदातमुखम्। इहतुल्यभावादचउपसर्गात्तइत्येतत्र। घुप्रदेशेनेर्गदनेदे
त्यादयपदुहरेदेङ्। धेरामनुकरणानिष्पवेस्यात्पत्त्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशाद्देयधउप
देशेषितीत्यात्वे क्रियते। अनैमित्तिकमात्वे शितीतिनुप्रतिषेधश्रुतिसिद्धानात्। नवैवं विभ
के उत्पत्तिर्नस्यात्। अधातुरितिप्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादितिवाच्यम्। अधातुरितिपर्युदासेन
नतु प्रसज्यप्रतिषेधः। अस्तिचेह त्वाश्रयमधातुत्वम्। यद्वा। यत्तदेतेभ्यः इत्यादौ विवेहापि कार्य
विशेषपुरस्कारेणोवानिर्देशः प्रवृत्तिप्रवृत्तिर्भविष्यतः। ननु खलु गोदाद्रूपाणाद्धुपोरवधानूप
योनेकप्रसंहृत्वाद्वन्द्वः। कर्त्तव्यः। प्रणिदाते न्यादेकत्वान्नादादेर्धेरोनुस्यान्निवृत्त्यावाक्यद्वि

राम०

त्वंलक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषया निरस्तं तु वचनचकथ यद्वलोनसानुबन्धकस्येत्यस्यार्थ्वनेहसप्तमिः
सर्वे पांस्त्वरूपेनैवानुकृतत्वात्। अतएव दाप्दति धाप्यत्योर्नातिप्रसङ्गः। तथा ननुकरणोऽज्ञ
त्वासंभवेनेह दुर्दश इत्यनुपात्तत्वात्। ननुकृतान्यस्मसूत्रे निर्देशात् प्रशिशाघति प्रशिधापयतीत्यादौ च
घ्विधिहाल्कचपुत्वमितिचेत्। भ्रान्तोसि। नहिहव पंकृतात्मनुकुर्मो येनोक्तदोषः स्यात्। अपितु
देदोषि इत्येङ्। नेघ्वादानुक्रिय मारोपुल्लक्षणावशनिष्यमात्मितु रूम। नचलक्षणेनस्वरूपा
त्यानेपि अनुकरणता हीयते। सम्पुरसन्मुद्राविषपत्रापिसाक्षिरूपप्रतीतः। मक्षिकप्रमाहेत्यत्रगोश
द्वप्रतीतेश्च। दीङ् स्तुनेह प्रणेतरनुकरणोऽस्तुत्वासंभवात्। वार्त्तिकमतेऽस्जन्त्। नोदीङादीनाम्
त्वविधानात्। भाष्यमतेत्वेत्त्रिमिति परत्वात्त द्विधानात्। तेन दीङ् स्वजादावात्वेकृते घुसंज्ञावि
रहात्प्रनिदातेत्यत्र नेर्गदेतिनित्यणत्वं न भवतीति शेषे विभाषेतिवैकल्पिकेनु स्यादेव। नचैपारा

त्वाप्यस्वरः शिक्ष्यकम्प्रेत्यत्रस्याक्षो निवृत्तौ तत्त्वेन भवतीति सूत्रकारस्य मतम् । ननु भ्रियस्व केदारपुंडेय
वनुकृतौ न वा । आद्यनुकरणस्य पुंडरीकसामर्थ्यात् तेषां संज्ञाविकल्पः स्यात् । अत्रे स्वरादीनि च
स्यात् । अननुकृतत्वादेव रापुंदेयोर्घुसंज्ञाप्राप्तिविरहादिति चेत् । स्वरादिष्वपि स्तितत्समानतेनैव न स्य
नुकरणांशसमावेन । नहि लक्षणेकवचनमुखादेरादीनां पुंदेयोः श्ववेलक्षण्यं किंचिदनुभूयते यद्वा
ल्लाद्युद्धरणग्रहणो व्यवस्थापयेत् तान्व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परमवशिष्यते किन्तु गतिर्न
षानभिधानवत् । न च तद्दसेनामिटुस्यप्रत्याख्याने शंकनेन । वार्त्तिककारमते तु प्रयोगस्यानामेव
दाधान्त्यपाणामिरमनुकरणम् । नन्वेवं प्रणिदेयत इत्यादौ घिति नस्यात् आन्याभावात् । तथादि लक्ष राम०
णोघ्वदिति मैस्यत्याधिन । प्रणिदात प्रणिधातेत्यादावपि न स्यादात् स्थलाक्षणिकत्वात् लक्षणप्रति
परोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यग्रहणमिति न्यायादिति वाच्यम् । वचनबलेनैव तत्समाधानात् । तथा च

कात्यायनवार्त्तिकम् । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थमिति । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति शिद्धिकृतार्थ
मिति तथा वदाधाप्रकृतयोर्घुरिति पठित्वा दाप्वधाश्वमप्रकृतप्रश्वप्रकृतयश्चेति हेतुकृतास्तेषां
नादाधामेव प्रकृतयइति व्याख्येयम् । भाष्यकारास्तु वार्त्तिकं प्रत्याचख्युः । तथाहि । नेर्गदेति सूत्रे
तावरवशं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं प्रणिमयते प्रणयमयनेत्यत्रापि णत्वं यथा स्यात् । तदेव पुनस्ता
दयकृष्यघुप्रकृतिमाङिति पठिष्यामः घुश्चप्रकृतिश्च माश्चेति द्वन्द्वः सन्निधानाच्च पूर्वोक्तयोः प्रकृ
तिर्विहिष्यते । नन्वेवं मीनातिमिनोत्योरपि माप्रकृतित्वात् ग्रहणापत्तिः माङोरेकानानुबन्धस्ये
वत्तावुघपठनीयत्वात् । सत्यं । मामानेत्यत्रातिप्रसंगात् । तस्माद्घुप्रकृतिमाङिति पाठेन प्रशि
षेनिप्रशिस्यन इत्यादेः सिद्धत्वाद्विधेर्यत्नान्तरं घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्तव्यमिति स्थितम् । भार
द्वाजीयोक्तरीत्या विकृतार्थं कर्तव्यमिति पुनरवशिष्यते । तदपि न । गामाडसग्रहणाच्च विशेषइतिप

शि० कौ रिभाषयैवलाक्षणिकस्यापिप्रत्ययस्यघुसंज्ञासिद्धेः अस्यांचपरिभाषायांदैपः पित्त्वंलिङ्गम्·
नहिदैप्वरादिनिसामान्यग्रहणार्थंक्रियमाणेनलाक्षणिकत्वादेवघुसंज्ञायांदैपोग्रहणाभावेनुकिंविशेषेणसा
मान्यग्रहणार्थेनपित्त्वेन· नैवमपिधेटोघुसंज्ञानस्यादेवेतिवाच्यम्· इदंहिरित्यत्रधेटोनिवृत्त्यर्थं
क्रियमाणेनदरूपेणनधेटोपिघुसंज्ञाज्ञायतेनात्· नचदृशीतिनिवृत्त्यर्थंदइत्युक्तमितिवाच्यम्· ना
त्रदृशानोहिंनिमित्वादेशविधानादेवदृशावप्रसंगात्· नन्वेवमपिगामादाग्रहणेष्वविशेषइत्यनेन
लाक्षणिकस्यापीतिपरोक्तपरिभाषायानिरस्तत्वेनलक्षणग्रहणेइतिपरिभाषायास्वपृष्टावाधेनतापार्थवद्ग्रहण
परिभाषायास्तुपिवाधःस्यात्· तथाचप्रणिदारयतिप्रणिदापयतीत्यत्राप्यतिप्रसंगइतिचेत्· प्रदा
दीनापउपसर्गत्वस्याविशेषेणितुलनरस्यनानेत्वादादीनामनुपसर्गस्यनेरितिव्याख्यानात्· दयतीति राम०
यास्यत्वपोस्तुदाधान्यपरेणनार्थकत्वात्प्रत्युपसर्गत्वम्· यन्निक्षयात्युक्तः प्रदपत्तत्रपेवगत्तु

पसर्गसंज्ञाइतिवहस्पष्टत्वात्· नैवंप्रणिदापयतिप्रणिदापयतीत्यत्रणत्वंनस्यादितिवाच्य
म्· तत्रघुग्रागमात्पूर्वंदाधाहृत्यवस्थायांघुसंज्ञाप्रवृत्तौ युक्विशिष्टस्यापिघुग्रहणेनग्रहणा
त्· अनापिमकालोसग्रमकाथादेशादितिपक्षेतुस्यानिवद्भावेनघुसंज्ञासिद्धेः नन्वनान्तर्भावे
नपोनान्तर्यस्यप्रयोगेणानशस्वरस्यनचवदितिस्थानेस्वरनमसत्रप्रभाषीतालरयत्पादेनपि
त्यपुच्छरादिशप्यमेवनिपेक्षत्वात्तेनपनत्वमुपापमेनेनेत्युक्तोनविशेषइतिचेत्सत्यम्· सिद्धंतु
प्रसंगेनपरत्वादितुराननपरस्वत्वस्यवार्तिकेनीत्यासमाधानेक्तत्वम्· उक्तभाष्यरीत्यातुप्रसक्तोदोषः
प्रागुक्तसूत्रकारमतमाश्रित्योद्धृतत्वम्: नहिपरत्वनयोनुकरणोत्यात्वेलमप्तइतिदिक्· इदत्वच
घेयमः प्रणिदापयतीत्यत्राप्युपसर्गयोःप्रकृत्यर्थविशेषणात्वेसत्यवनेर्गदेतिनित्यंणत्वंप्राप्त्यं
विशेषकत्वेतुघुसंज्ञकंप्रत्यनुपसर्गकत्वाच्छेषेविभाषेतिविकल्पएवनतुनित्यंणत्वमिति· स्यादेत

शा० कौ० न॰ उपदिष्टेष्वनन्त्यत्वमिति भाष्ये नोऽसम्भवः स्यात्॰ वार्त्तिककृता घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात्ः स्पष्टत्वका
र भाष्यकारपक्षे तु नायं दोषः सूत्रकृता दीङोऽनन्तु कृतत्वात्॰ भाष्यमते गात्वे प्रकृतिग्रहणेऽपि घुसं
ज्ञायां तु दिश्यादीनि वेत्यस्य मम॰ वार्त्तिकमतेऽपि नैयदाः प्रकृतिः एजन्तानामात्वविधानमभ्युपगमात्ः
...मद्गन्तत्वनित्यत्वमनपुंसकत्वात्प्रयाप्ति हि तेन कारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरिति वचनेनैव तन्नित्ये
दैः भाष्ये तेन तद्धवुन प्रत्याख्याना नायं जिविषयेऽपि सर्वे सिद्धान्तिनिमित्तप्रत्यये तन्न॰ इदं तु शिष्यते॰ भा
ष्यवार्त्तिकोभयमते दिदुपादानस्तावद्विशिष्टसुप्रयत्नस्यास्याद्ग्रीतीत्वं प्रामाण्यत्वं भाष्यमते पालपरि
भाष्यापरिहृतम्॰ उपदेशस्य तत् इति स्थिते विषये प्रवर्तमानत्वाद्व सिद्धो किन्तु सूपजीव्यते॰ यदि वा च
श्रुतत्वात्स्यात्तदेकत्वानिष्टं नित्यत्वः किन्तु उपजीव्यप्रवृत्तत्वाकारः॰ किन्तु प्रवर्त्तिका घुसंज्ञान प्रवर्त्तेय राम०
तावेति॰ वार्त्तिककृता नुदीङः प्रतिषेधः स्याद्ग्रीत्वे इति वचनमेव कृतम्॰ उभयमतेऽपि दीङः एजन्तारा

वात्वे कृते प्रणिदरतेत्यादौ नेगदेति णात्वं भवति॰ स्वजन्य एव वार्त्तिककृता दीङः प्रतिषेधः स्यादेव नोक्तं
किन्तु स्याद्ग्रीत्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः सूत्रमते तु न भाव्यगात्वे नित्यत्वमेव किन्तु भाष्यवा
र्त्तिकयोर्न केवलं सूत्रकृता सह विरोधः किन्तु परस्परेणापि॰ तथा हि॰ भाष्यमते प्रणिदीयते प्रणिदी
न इत्यादावपि नित्यं णत्वं गात्वविधौ प्रकृतिग्रहणात्॰ वार्त्तिकमते तु वैकल्पिकम्॰ एजन्तानामेव
प्रकृतित्वाभ्युपगमेन इदन्तु स्यात् प्रकृतित्वात्॰ अन्यथा उपदिष्टेष्वनन्त्यत्वेऽसम्भावापत्तेः तदेवं प्रणि
दात्वेत्यादौ सूत्रकृता सह द्वयोर्विरोधः प्रणिदीन इत्यादौ तु भाष्यकृता सहेतरयोर्विरोधो दृष्टव्य इह?
इति च्छेदे त्वनुक्त्वाम्॰ पूर्वोक्तं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धान्ततात्पर्यकानीत्यास्वत्रदीङः॰ पनेनेनित्यं
गात्वमिति स्थितेऽस्तु च वार्त्तिकमतेऽपि विरोधे विभावेत्स्वव्यवस्थितविभाषात्वात् त्रिमुनिभाष्यविरोधः सम्पादनी
यः एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाहसंभवे मतभेदकल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति॰ नेगदा प्रतिषेधा

श०कौ० दायलवनाद्दस्यस्यैव ग्रहणं मे पुत्रकं न तु दैयः पकरिष्यप्रमाणोऽप्यन्त्यायोमादिनिवेत्रे अनुबन्धान्य
नेकान्ता इति पक्षे श्रूयमाणाप्याप्यियकानस्यकाक्कादिवदनवयवत्वेन धातोनेजन्तत्वानपायेस्यात्त्वह
त्तैः एकान्ता अनुबन्धा इति पक्षेपि भवत्येवात्वम् अनुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति सिद्धान्तात् अत्रेदं
बोध्यं दोध्यतीहस्य रतिकूलान्तस्यमेङो निर्दृश्यज्ञापकः नवमाद् मानेङस्यपैवाय निर्देशान्वातिनिमिनो
तइत्यादैनस्यापि कदाचिन्नीहमेत्वमितिमभवादिनिवाच्यम् अपूर्वेवेलार्यस्पत्काप्रत्युपस्यमाश्र
न्ह्यस्यादनभिधानात्तत्त्वत्वमाष्योक्तैनैवमभाणत्वादित्याहुः एवंत्वमेङ् इत्येवपठनीयेमाङोव्या
नीहाम् इति गुरुकरणेनानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति ज्ञापनार्थमेव भाष्यकारास्तु नायं दैयः किंतुदि राम०
वादिषु दाप्लवने धनं इत्येतयोदिष्यानङ्स्याकुर्वस्तोभेदः दायतीत्यादेतु भ्रमयप्याप्याघुत्स्नत्वात् ननु
वैलिकेवानाशिदापमानेङस्पत्वस्त्वेन भेदः एवंनिधातोनाघुरातानेदोपितुवानशोनेदान्नत्वमिजिन्वे

तु भयथाप्यन्तोदात्तत्वानपायात् न च शपन्स्वरस्य सतिशिष्टत्वेन प्राबल्यमिति वाच्यम् अत्रपक्षे
विकरणोऽप्य इति सूत्रे रामात् आत्मनमानेत्वुक्तेस्य तत्रस्य भाष्यैकदेशत्वेन तच्छीलवानशपोपिच्च
त्वेद्दानेमायानिरपात स्यानिवत्सूत्रीयः कैय्यटस्य प्रयत्नस्तु एवशास्त्रवत्स्य भाष्यस्योक्तिभ्यां विनीयात्म
मादिक इति वस्यते ध्यायन्यायस्तु दिवादिष्वेवारन्तत्वेन पठितागणकार्यमनित्यमिति ज्ञापयितुम्
तेन्न विस्वसेरविश्वस्तेपथिकवैतिनः अन्यथारावमनत्व इत्यादि सिद्धम् यत्तु भाष्यैकदेशत्वपक्षेपि
न दोषस्तु पक्षस्य पकारलोपे कृते भविष्यति दाप्तुं तु भ तन्पूर्वमनुवृत्तमाविद्युस्यारन्नीयमिति
दृष्टितम् तत्रैवेपे प्रत्ययवृत्तिश्चमस्तन्यज्जन्तत्वे उपदेशग्रहणं नैककपमिति अत्रोच्यते पित्करणसाम
र्थ्यादुपदेशेएजन्तत्वाभावेपिस्यात्त्वप्रश्नहि वस्तुतस्तूपदेशग्रहणं भाष्यकारो न मन्यते तथा च न च वा
स्याति उपदेशग्रहणं न करिष्यते यद्युपदेशग्रहणं न क्रियते चेन्नात्मनेपदाप्राप्तिः अत्राप्य

श॰ कौ॰ वार्यमर्थनिवृत्तौ परिनियमननिमित्तमप्येव ऋत्वं भवतीति । परस्युं कृदिदं जीनं भावेन ऋत्वं शाति । नैतद्
विवक्षायकं नियमार्थमेतत्स्यात् । कृ इ जीना भावे वेति । यत्ते हि ज्ञातिमित्तो निर्दिष्टत्वात्पि वे ऋत्वत्रा ग्रह
हणमनुवर्तयतीति । ननु गुणादयपृक्तां नत्रा प्राप्तावितिप्रतिषेधः स्यादिति चेन्न । यथाह्युद्दशपदं कि
नेरङ्कृत्वाहवस्यायमेव धुमत्वापानिवृत्तत्वात् । कार्यकालपक्षे तु धुमेत्वापायान्वयमानेदयेन पायु
कं प्रतिमान्न्मुपसज्जयेत्स्मिद्धत्वेन प्रागेव पृक्तं नतो धुमत्वानस्यादिति चेदोपः प्रसज्जत्वेव ऋतश्च भोप्य
हेधासमुपहितम् । दाधाघ्वपिति नित्यस्यामि । यश्च । वाचावेतोधातुसूत्रमपिवातम् । चेलेनसर्वत्रपक
नेनिहिष्टः ऋतोदापपतीत्यन्वनामोनिषेधः तस्यापि त्वादवावलोपेति ऋषधात्वस्कृतं स्मिन् ऋ राम॰
सहायापि ऋाराविवात्स्वकार्यमितिस्युः श्रोपगवः यथान्तप्रादौ भानुप्रत्ययघुरत्वप्रवर्तेतस्वमित्व
रामेध ऋाम्याम । यथा कृत्स्नाभ्यामिन्यादोसुपिचेतिदीर्घत्वं भवतितयैवमिहापि । इद्द्द्‌ गतौ दिवादिः स्य

म । ऋवोपदिति ऋजन्ता वृत्तेर्विधीयमानो पन्यस्य योय थाचे पंजेयमित्यादौ भवतिनयेहा ।
पि । इत्यात्कृ पतिविकल्पितिकापि इत्यमिलो कृ पं न त्रयमिति । एकस्मिन्त्रिमिति किम् । समस्य त्रय
त्रे भवे: सामासत्रयनः ऋचत्साकारस्यादित्यविलितत्तमेवा श्रित्यसमभामसन्त्रयनशत्रस्य वृद्ध त्वे स्यात्
ननस्वागंवाधित्वा वृद्धाच्च: प्रसज्येत । ननु वृद्धिर्यस्या चामादिर्विति मुर्वेद्यादिस्त्रशस्यापीद
मेवव्याख्यम् । नत्मा मर्थ्यादेवसमभासत्रयनशाकेवृद्धसेत्तानभविष्यतीति चेन्न । यदिहि वृद्ध सं
ज्ञामुद्देश्यादियहणमामर्थ्यादेनर्थतिदेशिकस्य मुख्यस्येवास्येहग्रहणं हि ज्ञानानीति तत्राव्यसारी
त्यादिनुमहभ्यापि वृद्धो नस्यात् । ननु स्वज्ञायाम्भूयहीयस्यादेनसिध्येत् ऋसति हि प्रकृते मूत्रसे
कग्रहणायत्रादिवृपदेशोमुख्योनास्ति । ऋमहत्यमध्येऽन्वन्ते च समवसावपि विशेषादिति तस्य विषय:
स्यात् । यत्सित्वतिदेशसामर्थ्याज्ज्ञारम्भे वृद्धत्वेतद्विशेषात्मभासत्रयनेपि स्यान्तवृद्ध संज्ञापामाद

शब्दकौस्तुभम्

प्र॰ कौ॰

ग्रहणं सार्थमेवेति चेत् · इहैव मतिदेशस्यादिग्रहणमस्य च सामर्थ्यात् सर्वत्र विकल्पाप्रवृत्तिः · इहैकग्र
हणं कृतेत्वन्तस्य मध्ये कोचाशिष्यत्वाद् इत्संज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति दिक् · एतनु स्यामकृतोत्कम ·
वृत्तिरेशस्त्रे एकग्रहणाभावे बहुसंज्ञा स्युस्त्र्यस्यमादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमसहा
यानां ग्रहणं नाम वेदे ज्ञाचारयेत्र भासत्रयन पुनेनेनन्तरत्वं गेनोपवनुरोनोपस्या।
नातिदेशिकस्यादित्वस्य तत्र समन्वादेरितिन विप्रम् · परस्मिन्नातिपस्मात्तद्वेनातिसम्बद्धादीनिति सि
द्वन्द्वरीत्यामध्येप्यादित्वविनहात् · इपानेतद्धिविशेषः असहायेसम्पन्नविशेषणाविरहाद्विशि
त्तौभावः सम्प्रयुक्तविशेष्याभावाद्विशिष्टाभावइति · वार्त्तिककारमूलाघवात् पूर्वत्वमात्रमादिश राम ०
हेस्य प्रवृत्तिनिमित्तमनुत्तरत्वमात्रेणानुशाइस्यन्तसन्यनस्मिन्नपि विशेषणम् · गौरवात् · सत्त्वमेतत्र मावमावश्चोः स्याह्व ·
तेषां वा सहायेप्युमुख्ययोर्नैवाघषनयोः सेभवहानिमन्वानः

अपूर्वोऽत्र लक्षणात्वाद्घनयोः सिद्धमेकस्मिन्निति · भाष्यकारस्तु नैतन्मेने · सत्यप्यस्मिन्निति
विशेषणाप्रकृत्यप्युक्तस्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् · लोके त्वयमादिनन्वोवेत्युक्तेऽचशिष्टमपि कि
कि द्विरस्तीति नियमेन प्रतिपत्तिः · परानिपुत्वापस्थितिरेव किं साध्या · अनुभवमपलप्य एकदेश
पिलाघवाद्व्याप्यत्वमात्र पित्रत्वमात्रेतद्द्वरूपत्वमा
मात्रेशक्तिकल्पनेतु श्रवणादिपरत्वनाम्न · सकलशिष्टव्यवहारस्याकोपः स्या
त्रैवाशाकलावच्छेदकस्यादितिविशिष्टविषयकशक्त्युच्छेदेन · अपि कापव
दितेर्वाशाकलावच्छेदकस्यादितिविशिष्टविषयकं कर्तव्यमेव · इयापि अतोतादौ धात्ववयवत्वप्राप्त्यभावे
दिति · नन्वेवमपि व्यपदेशिवद्वचनेनकर्तव्यमेव · इयापि अतोतादौ धात्ववयवत्वप्राप्त्यभावे
वाश्रित्य हिन्स्यपाप्स्यात् · एकाच इति हि वहुव्रीहि निविसतेन वेशोपशापादेश्योनन्तोपच्युदेहो
पात्वेचकृजेस्मिन्नत्यनयोनेकांत्वेपवादेविकमुखनकान्तोनिवाच्यम् · द्विर्वचनेचीति रूपातिदेशेन
अभ्यानयोनवृद्धिर्तुकः किंच · यजेः यजमलकोमिरेकान्यकदिषितोपनोपानिसारोसिद्धहुत्वेन

श०कौ० अग्रहणं चार्थमेवेति चेन्न · इदं नैव मन्ति देशस्यादिग्रहणस्य च सामर्थ्यात् सर्वत्र विकल्पापत्तिः इहैकग्र
हणे कृते तत्वस्य सामर्थ्यात् वा इत्याह इमं ज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति दिक् · पठन्त्याम कृतो केम ·
यैत्तिदेशात्र त्रे एकग्रहणमनावेकदुर्मतामत्रस्य मादिग्रहणमनादिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सरसहा
यानां ज्ञानीनामेव देहस्य नं ज्ञा वार देत्र तुम भामनन्न यन स्यानन्त्र यु ने स्येनन्तस्तु गोनां स्वनु रो चोये स्या
न्नातिदेशिकस्यादित्वस्यान्नन्न समन्त्वादितित्त्वितम् · पर स्मिन्नवातिपस्मानत्तेन लिसत्वादीतिमि
द्वन्त्वरीत्यामभ्यास्ये प्पादित्वविनहात · इपानेनहि विशेषः अमसहायेसम्पन्नविशेषणविरहाद्विशि
ष्टाभावः समुदायेतु विशेष्याभावो द्विशिष्टाभाव इति · वार्तिककारस्तु लाघवादपूर्वत्वमात्रेमादिश [illegible] सम०
इस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् अनुत्तरत्वमात्रं चात्र शब्दस्यन्न तु तत्पस्य स्थिरैक्त्वपि विशेषणतम् · गौरवात् ·
तेषां च सहायेषि मुख्ययोनेवाघपदयोः सेमकव्रतिमन्त्वात् सत्रमेतत्र मावमात्र [illegible] · स्वाहव ·

सपरिषद्वयोः सिद्धमेकस्मिन्निति · भाष्यकारस्तु नैतन्नेने · सत्पन्न स्थिरित्रिति
अपूर्वात्रन्नरत्वस्य एतत्वादाघवयोः सिद्धमेकस्मिन्निति · लोके विषमादिन्नत्वेतु केस्यचशिष्यमपि कि
विशेषणाद्रूपपयुक्तस्य गौरवस्य प्रमाणिकत्वात् · लोके विषमादिनत्वेतु केस्य च शिष्यमपि कि
किं छिरस्त्री तिनियमेन ग्रनिपात्रि · परपनि पुतापास्यति रक्ति साध्या · अनुभवमपलप्य एकदेश
किंछिरस्त्रीति नियमेन ... पित्रत्वमात्रं तन्न इस्कपुत्वमा
मात्रेशक्ति कल्पनेनतु स्वपुत्रादिपदानाम् पिलाघवाद्गर्यत्वमात्रपितृत्वमात्रेतेत दूरकपुत्वमा
त्वं वाघ्य कृतावच्छेदकस्यादितिवि शिष्टविषयकशक्तुच्छेदेन सकलशिष्टव्यवहारस्याकोपः स्या
दिति · नन्वेवमपि व्यपदेशिवद्वचनं कर्तव्यमेव · इपाप · अन्तरादौ धात्वत्ययवत्प्राप्यस्य मकाप व
नाभ्रिसाधनयथास्यात् · प्रकाबइतिहिवृद्धौ हि ति तिवसंतेनवेत्रोपदेशपादेशत्वानन्तर्यं उपदेश
यान्येनहिते अनन्तरस्यपानेकाचपवादेनिवमुच्यनकात्तीतिवाच्यम् · हिवचनेवीतिनपातिदेशेन
अनन्यपानवद्धिस्तुकः किंच · यतोः पञ्चमलक्षोसरेवान्यवदिपितोयनोपानिसादौ मिद्धहृत्वे

शा॰ कौ॰

महतां पार्थमेवेति चेन् । इत्येवमतिदेशस्यादिग्रहणस्य च सामर्थ्यालभ्यत्वे त्रिकल्पस्यापत्तिः । इहैकग्र
हणाकृतेनत्वसमस्यार्थकाभित्वाद्दसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति चेदित्यनुस्यामकृतोक्तम् ।
र्थनिर्देशात्स्त्रे एकग्रहणाभावेबहुसंज्ञास्व्रत्स्यमादिग्रहणमनर्थकं तत्र निपन्नर्थसरसहा
यानां सङ्ख्यानामेवग्रहणं ज्ञायते यत्र तत्र भासत्रयन स्मार्त्त युनेसेनरत्नगेनांशवनुगेनेत्येकस्या
नानिर्देशिकल्पादित्वस्यतत्रसमन्वादिति न विरोधम् । परस्मिन्नानिपस्मात्तेनातिन्याद्यादौ तिमि
त्वात्रीत्यामध्यस्थेष्यादित्वविनहात । इयानेव तर्हि विशेषः असहायेसमयनविशेषणानिरहादि शि
ष्टाभावः सम्प्रत्ययेतु विशेष्याभावाद्विशिष्टाभावइति । वार्तिककारस्तु लाघवाद्पूर्वत्वमात्रमादिश
ब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमनुतरत्वमात्रं चायं शब्दस्यनतु सत्यन्तम् सिमित्यपि विशेषणम् । गौरवात् । राम॰
तेषां चासहायेपि मुख्यायोनेवायथन्तयोः सेमवृत्तिमन्यालः सत्रमेतत्प्रसावस्मातवे॰ स्याहुव

यथासिद्धमेकस्मिन्निति । भाष्यकारस्तु नैतन्मेने । सत्यन्तस्मिन्निति
अपूर्वोत्तरलक्षणाभावादयथन्तयोः ... लोके व्यपमादिन्नीवेत्तुकेवचाशिष्टमपि कि
विशेषणप्रकृत्यप्रयुक्तस्यगोरवस्यप्रामाणिकत्वात् । लोके व्यपमादिन्नीवेत्तु ... एकदेश
कि ... निपमेनप्रतिपत्तिः परान्निपुनोपाख्यातिरत्नकिसाध्या । अनुभवम्पलप्स्य एकदेश
मात्रेशक्तिकल्पनेनुद्भवपूर्वादिपदानामपि लाघवाद्पूर्वत्वमात्रपित्त्वमात्रेत्तद्दूरकपुत्वमा
त्रे वा पाकलाववधेरकस्मादितिवि शिष्टविषयकशाब्दबोधेनसकलशिष्टव्यवहारस्याकोपः स्या
दिति । नन्वेवमपि व्यपदेशिवद्वचनेकर्तव्यमेव । इयांप । अन्ततोन्यादौ धात्ववयवत्वप्राप्त्यसमेकापव
वाभिः सहित्वयथास्यात् । प्रकारान्तरेतिद्विबहुव्रीहौ निवृत्तेनवेत्तोऽशक्यात्पादेशस्यानन्तेपन्नुहेदौ
यत्वेनऋते आनन्तर्येनधीनेकोपत्वपचादेनिवसुत्यनवाप्तोतिवाच्यम् । इत्थंचनेवीतित्वपातिदेशेन
स्थत्वेनपीनवद्वितुक्तेः किंच । यत्तेः यत्र मलकाणेसदैकान्तकादिविनोपत्नोप्यानिसादोसिद्धत्वे

प्रा० प्र० देतिसिद्धम् । तथाप्यत्रव्यपदेशिवद्भावेनैवसाध्यम् । प्रत्ययग्रहणमप्यपः सकारान्तस्य षत्वमिति सिद्धं नात-
तस्मात्तव्यपदेशिवदेकस्मिन्निति वक्तव्यम् तौ किं प्रकृतस्य नेशाव्यपदेशोनामविशिष्टोमुख्योव्यपदे-
शोव्यवहार एककाच्चत्वरस्यादिः सोऽस्मात्सोऽस्तीतिव्यपदेशोऽपिविप्रमन्तितस्मिन्नित्यवासहायेऽपिकार्यस्याद-
न्यर्थः स्वव्याख्याकाराः स्ववचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति वचनमनिनपेक्ष्यालोकस्यव्यवह-
रादेवव्यपदेशिवद्भावसिद्धेर्नाप्राप्तवदितिव्यपदेशिवदितिवोभयमपिनसूत्रेऽपितेनाप्रमित्यर्थः स्व-
तिहिलोकेनिन्दरा पञ्चव्यवहाराः यथायमेवमेज्येष्ठः पुत्रः य एव मध्यमोऽयमेवकनिष्ठ इति । तथा अ-
सत्यामसौप्रथमातथा पुत्रः प्रथमगर्भ इत्याहुस्तेनेतिव्यवहरन्ति । तथापूर्वमनागतोऽप्यनागतगामी पुरुषो- रमा०
ऽहं इदमेवप्रथमागमनमिति । ननु सर्वे इमे गौणा व्यवहाराः कथमुक्तं चरितार्थेत्याह गौणोऽपि व्यवहारोऽस्तीति
चेत् । निरूढतरतया गौणस्याप्यस्य मुख्यसमकक्षत्वाज्ज्ञापकाच्च । यदयमिदं इतीनिसिद्धोऽलोपमा

दन्तात्तीतिदिक् । तेनपञ्चधापूज्यमन्तरस्यादिसिद्धं भवति । यद्यपि संज्ञाविशेषप्रत्ययग्रहणेऽतद
न्ताग्रहणं नास्तितथापिवतुडत्योः केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् ।
न हिन्तोऽद्विषोहिस्वाप्प्राप्तिपदिकादित्यविकृतेन वकेवलस्यप्रत्ययस्य समानतिपदिकत्वमस्तीति वा
च्यम् । एतत्सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम् । बहुगणवतुडतिसंख्या । बहुगणौ वतुडती च संख्यासंज्ञकाः स्युः । एते
तु नांशुपिनितिसूत्रेणे दिष्टे स्वाभाविकीषु संख्यानाबहुभन्तीनां द्वैतानि वहित्तिसंख्यात्वाद्वर्त्तिनीति कि
मनेनस्त्रेण । ननु बहुगणानां संख्यात्वाद्विशेषप्रचय गणत्वं चैव पुल्लवाचिनो न पि बहुगणशब्दौ प्रयोः
संख्यावाचकौ स्यातां इति तेन च नियतसंख्याववाचिनोर्नयोः संख्याकार्यं भवतीत्येतावन्मात्रं ज्ञाप
नेनवृत्तिरत्याविसमस्तेन च संख्याभावत्रिविधारणेऽपि संख्याकार्यकल्पनस्यौचित्यात्
मत्यादीनाञ्च नियतसंख्यावाचिनांग्रहणं न भवतिनियतसंख्यावाचिनांपञ्चादीनांमेवलोके सं

शा०श्र१० त्वाशङ्कनेनप्रसिद्धतात्वात् प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धग्रहणस्यमाप्यत्वात् नन्वेवमपिव
द्रूगागापोर्निवृत्ताववघादीनामपिधीशब्दस्य कृत्वसुजादि संख्याकार्यप्रसङ्गः नत्वबहुग्रगणयोः का
र्यसापेक्षत्वाद्युक्तं पूर्वादीनां तु दृष्टिविषयकमेवेति वाच्यम् अनुपपत्तेस्तस्मान्नवेनर्थकमुच्चैः पा
ठेनेनैव यथैवीजाभावादिविवेचनमैवत् लक्ष्यानेनेदं न क्वचित्सामान्यापेक्षत्वे द्वितीयेकृदि
षापेक्षत्वाद्यकमित्याश्रयणान्न रत्नुनो धृतत्वेन नूपपत्स्यमानेष्ट व्याख्यातेति दिक् इमाकुरुष्विम।
स्मान्नेनेक्षुद्रत्वस्नातामूर्त्रमिरश्मागोऽत्रूमिति तु पारमार्थः अत्र वार्त्तिकानि अर्धधूर्द्वयहोऽसम
मासक निष्ठार्थम् अर्द्धेनाधिकमध्यर्द्धम् एकदेशावयवेकांशत्वाद्वाहः तस्याधिकरणे नुसमासेऽल
नेयोगिकार्यः प्रतीयतेनसंख्येतिवार्तिकारम्भः अर्द्धद्वितीयेनशतंयागा क्रीतमनमध्यर्द्धशतंपूर्ण रिक्ते रघ०
त्वो इत्यनुवर्तमानेन तद्धितार्थे तिसमासः ततः शतप्योदञ्जन्यतनस्या भिन्नजाश्रुतो वाध्यर्द्धपूर्वेति।

क्षितज्ञापयति· व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति: नदस्यथावाइदलभ्यते· तत्त्वूपत्वेपिवलादित्वविनिहत·
नयादौ दुःसगाः किन्नुमादीन्यपितावयकानिनदिव्यपदेशिवद्भावेविनाहृतो स्यामो जन्यत इति दिक्·
एतच्च कैयटेन अर्थवत्ता व्यपदेशिवद्भावाननुतेः स्मादीनां शाकस्माकाङ्क्ष्यानर्थकत्वेन तत्रेदमिति
दुपे आदिवद्भावकल्पनेनेवृत्त्या वर्णीयुइतिः अत्रेदं तत्त्वम् अर्थवत्ता व्यपदेशिवद्भाववद्विनातावन्नेयं
परिभाषायामपादिव्यपदेशात् व्यपदेशिवद्भावतत्तुलौकिकव्यवस्थानतत्त्वाद्यत्रान्तरमप्रसङ्गत्वाद्योगात् किन्तुरा
द्वेव्यपदेशिवद्भावतत्त्वं पोक्तनाम यत्रार्थसमुदायस्याभिन्नस्यैकदेशः शाद्ध इतिसुमाद्रीहितमर्थवत्ताद्य
द्विगुरेशि पारंपर्यायः अस्यव्यपदेशिवद्भावेन चायुक्तस्य वृत्ततुल्यात्त्वान्नावसनेभाष्ये कैयटस्योन्नयें
कैनापि व्यपदेशिवद्भाव: लौकिकः लोकव्यवहारेऽपनर्थकस्याव्यपदेशिवद्भावसंभवात् तस्मादर्थवत्ते
तिप्रायो वास्यानुत्तनुसूत्रस्याव्याख्यानेतुसमझोवेतिदिक् ।। तारत्तमपोघः ।। एको धमेनोत्ता कुमारीत्वात्·

ग्रा० कौ० कुमारीतमा घटरूपेतिद्वयोः नद्याश्चेनोनदीतरश्च इत्यत्र तुल्यं भवति तमपमात्ररूपेर्थ्येण प्रत्ययपूर्वैव।
तसुपोश्च हणात्तु ...ः तरविनिर्दिष्टप्रसङ्गा प्रसङ्गात्वाश्रितं तत्सुपरीनिविधिते प्रयोगोक्ता। पिना सतोऽपि
पदे शिक्षकुद्दश्यते नतु तत्प्रत्ययपदेश्यैव स्ति अपि च प्रतिपदोक्तत्वमपीह मुल्यमम तेनावयव
शोध्यत्वादितेनरीतरेत्वातिप्रसङ्गः किञ्च समानाधिकरणो ह्रीलिङ्गे परे हस्वत्वं विधीयते अन्य
थासम्दिह्येत रूपमहिषीत्वपभित्युत्त्वापिस्यात् सुसु पत्नि समासः रूपमाक्रतिः महिषीवेषमाक्र
तिनिश्चयः सामान्याधिकरण्याद्दीर्घत्वं चार्थिकत्वादनिराश्यनिकृष्यतेनतु नदीतरे तो नोक्तरे
षु तस्यातिशायने निकप्रकरणात्वनादीप्रकृतिपित्तोऽयंनिवाकियतालाघवादिनि चेन्न प्रकरणा राम०
त्कर्षणात्स्वरूपकरणाभ्याम्पारिपितस्वस्तो तिलापनार्थत्वात् सच्चानि हशार्थत्वात्त्वाद्यं भवति तेन
नाल्पावृत्तनलापस्वल्पकालाद्यादिसिद्धयः कश्चित्तु सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्य रूपसुनोपि

स्वार्थिकत्वमाहुः तेनाल्पेमहीयस्त्वमाहमित्यादिप्रयोगाः समर्थिताभवन्ति। बहुगणवतु
इतिसङ्ख्या॥ एतेसङ्ख्यासंज्ञाः स्युः बहुत्वकं सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच बहुधा सङ्ख्या
याविधार्थेधा बहुभिः क्रीतो बहुकः सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन् बहुशः बह्वल्पार्थाच्छस्कारका
दित्यनुवृत्तेमानेसत्वोकवचनोभयचैरन्ताप्यभिजिज्ञाम गणकृत्वः गणधा गणकः गणशः ता
वत्कृत्वः तावद्धा तावत्कः तावच्छः यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् आसर्वनाम्नः शेषं स्पष्टं कृ
तिकृत्वः कतिधा कतिशः किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति च शेषं प्राग्वत् स्यादेतत् वैपुल्ये विदि
तुयत्पत्तेर्वतुर्वहुदिस्यवान्तीति सङ्घे च गणशब्दः भिक्षुगणसंज्ञा इति समवाय इव योगात्स्युसमाः
तथा च सङ्घवैपुल्ययोरपि नोत्तपत्तयोः सङ्ख्यासंज्ञा स्यादिति चेन्न सङ्ख्यायतेनयेत्यन्वर्थसंज्ञा विज्ञा
नात् तस्मात्सङ्ख्यावाचिनो भिन्नवत्बहुगणशब्दयोरिह ग्रहणं तच्च नियमार्थमेव अन्यथा तद्बहुत्ववत्॥

प्रा०कौ० चिनां मध्ये न्यपोन एव संख्यासंज्ञा न तु भूयादीनामिति ॥ तेनावहुविषयोर्द्वैकयोर्नियतवहुत्वत्वा
चिनोऽप्यादीनां न भवति ॥ ननु नियमार्थत्वेऽपि द्वे सजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यतत्वद्वयस्य व्यवस्थापित्वे
न नियमार्थत्वमेव तु इतुपयादिम् विपर्ययतापाञ्चोक्तित्वात् तथाहि अक्षिता...
मयोः कृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययः प्रतिपत्ति भाषासाच्चन्यायमूलासंतामुत्वेयहणमेव न स्यात् अकृ
त्रिमत्वात् तस्मात्त्व संग्रहणार्थमेव वहुगणग्रहणं न तु भेदयोरिति निश्चयमिति ॥ अधाद्
मे त्रितिरोपेक्षिप्रमाणः संज्ञानियमाय दिसामान्यापेक्षत्वात् दायुक्तकृत्रिमस्य चाकृतेः विशे
षपरत्वे तु सजातीयेऽकृत्रिमेऽपि एवं नियमे न व्यावर्तते न त्वकृत्रिमम् पि न देशस्याते अन्यथा
निमित्तत्वं भवतीति कृत्रिमाकृत्रिमयोनु भयोन्यायग्रहणमित्ययः अतिशमेत्याप्रयोग २म०
भयग्रहणोऽलिङ्गं संख्यायाअतिशस्तायाः कौत्रितिस त्रेय मस्तपयुदासे नहि कृत्रिमात् रखाश

नुकः अर्धाद्व न क्रीतम ध्यर्ध कसमसंख्यायाअतिशदन्तायाः कन्त्रितिकन इहसमासविषयमितिसा
मर्थ्यात्संबन्धि समासे द्विगोपमाने समासनिमित्ते वान्यस्मिन्कार्ये विधीयमाने इत्यर्थः तेन द्विगु
मेषमसमासेऽपि सम्भवे द्विगोपमाने समासम निमित्ते वान्यस्मिन्कार्ये ... अध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ तद्धिताः लु
निमित्ते लुगपि स्याप्यते तृपावा अध्यर्धपूर्वे निमित्तेत्यध्यर्धग्रहणं नकर्तव्यं भवति ॥
किन्नामस्यामिति अर्धपूर्वपूर्वपरस्व पूरणाप्रत्ययान्तः संख्यैव अवर्तते पूरणाप्रत्ययान्त इत्यस्य
... समासकलिष्यर्थमिति एवं अर्धपञ्चमंयेषामिति विग्रहः अर्धपञ्चमै
... पूर्ववद् लुक् अर्धपञ्चमेन क्रीतम् अर्धप
ञ्चमकं ... क्रीतमर्धपञ्चमकं पूर्ववत् लुक् आविकयास ... अवि
... संख्यासंज्ञास्तीतिद्वि
... तद्धितार्थे ... प्रभवत्येक अलुक् ... संख्यासंज्ञा ... नन्वा
... तेना अध्यर्धपूर्वाद्विगो लुगस्तु न ततः सख्यायाः समस्ताया संख्यापवेतुत्वात् यद्भ्रिः नन्वा

प्रा० कौ० न· [illegible] न्याये [illegible] दित्यत्र [illegible] मेवेति [illegible] नात· नेत [illegible] पत्त इत्यत्र [illegible] भाव पदे [illegible] पि निमित्ते नु दात
[illegible] स्मादि निमित्ते [illegible] मर्यादि [illegible] मुपपादि [illegible] र्थक्र मेव· तस्मादर्थ [illegible] नित्य [illegible] पा
[illegible] नत्वं निमित्तेन चैव [illegible] नान्निकन्य [illegible] नस्मादिति वाच्यम्· उभय [illegible]
[illegible] भवात्· नहि [illegible] त्रा प्यतरु नि नियमः [illegible] विना नुपपत्ति [illegible] न्यात्· नेत्युक
[illegible] वेन्य स्येतन· [illegible] तेवो भय विना [illegible] पर्यानु [illegible] ति दिक्· यदि तु स्मात् [illegible]
[illegible] निमित्तं [illegible] नाप्य [illegible] निमित्त [illegible] नु
[illegible] इति निविभक्ति [illegible] नात्· [illegible] भ्यामि [illegible] मे न तु [illegible] मिति
[illegible] नस्मादिह [illegible] नीयः [illegible] इति नियनात्· तथा [illegible] राम०
[illegible] नात [illegible] प्युपि [illegible] समाहितम्· तथाहि· [illegible] इति विभक्त

ते: [illegible] इति निमित्त [illegible] नुवर्तते· तेन [illegible] नोपि तस्मादिति सूत्रार्थ:
[illegible] निमित्ते नित्यं [illegible] वाच्यम्· [illegible] पर्यायो [illegible] निमित्त [illegible]
[illegible] इति [illegible] मर्यादा [illegible] तेनार्थ [illegible] पश्चादि [illegible] नतु [illegible]
[illegible] नस्मादि [illegible] वाच्यम्· [illegible] इति निर्दिष्ट [illegible] निकृतात्वेनि [illegible]
[illegible] प्यनान्· [illegible] तद [illegible] न [illegible] पा [illegible] मिति
[illegible] नात्· [illegible] ३· सिद्ध· [illegible]
[illegible] वाच्यम्: इतः प्राचीन [illegible]
[illegible] नात्· [illegible] नु [illegible]
[illegible] स्मादेवेति वाच्यम्· [illegible] इति [illegible]

शा०कौ० तिवहुवचनेन निर्दिश्यते बहुर्थप्राधान्यमेव वर्तते प्रवर्तते आत्मविशेषानुग्रहणं तत्रैकवचनं निर्देश्या द्वौ रा
त्वेपि प्रियपक्ष्मण्या मितिमाराबालप्रवर्तमानतएव पदान्तापि कारेण तस्य तदुत्तर पदस्यचेति वस्यमाणत्वात् न
च जस्यापेक्ष्याभ्यांशोशिति निकृतात्व निर्देशेनानुमीयमानमात्वं केवलं प्राधान्ये शेषे परमात्मा विस्तरेप
या भवन्त्येवमोरात्वे पि भविष्यतीति निर्देशेनानुपपन्नमिति वाच्यम् अप्रतो हिलुप्तरा वित्रुगोरात्वेन
भवति सुपाम्यनि बहुवचननिर्देशात् अन्यथा हिकृतात्वानुकरणोपि एकवचनेनैव निर्दिश्ये
त अधात्वौ शिशिनि अनुकृतिवा स्पष्टं वेनदिहैवसूत्रे भाष्यकैयटयोः तथाविधत्व विशेषोकृतात्व
निर्देशात् वल्लेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्य एवस्यात् नानुगोरणान्यथा मितिनिर्देशोप्यनुपपत्तिसम्भा
ते तेस्मात् द्वौ तुभयेषोषु स्वेत्रेस्याप्रमत्तंप्रियपक्षनः दूरः उः मितिः समासान्तत्वपैदेवौजसमौट्शयिप्रा राम०
गुकेषुतुपरेष्वपुमवेदात्वममीषापि फलभेदस्तस्मात्वकर्यपक्षविकल्पनम् अन्येत्वाहुः प्रियाष्ट शा

इस्यात्वावात्वमनिषेमवहलौतुभयोः शेषस्यभाषकएव विशिष्टविशेषणत्वात् तथा मति औजसोः कृ
तेरात्प्रियाक्षेत्रप्रियाक्षानेनैकवनपंसत्वान्तु प्रियाष्टौ प्रियाष्टारस्यपीत्याशङ्क्य यथात्वेष्टरामप्रयुक्तेष्वपि
हितत्वम् अतएवपपात्वेष्टा मितिप्रतीकमुपादायनभवत्येवात्वमित्यर्थः इतिकैयटेव्याख्याते
सम्भाव्यते प्राचीनाः पक्षान्तरपरितोष्यमाणाः एव व्यवस्थितविभाषया गोरात्वपक्षेजादिष्वात्वं न भवती
त्याहुरिति वाच्यम् उराहृत भाष्यकैयटप्रामाण्यात् तस्मात् प्रियाष्टनः सर्वेषु वचनेषु राजन्राः इत्य
वानरात्वंपक्षाद्रोनुशासनशाहृमाधानरामपात्रुपम् औरस्तु रोमनुपात्रिनेवनात्वीति प्राप्ता रिति क
पन्याः अतएव सुपर्वदेनिमदेनोमातीति मेत्रे हरदत्तेन गौरात्वेश्चोरन भवतीति स्पष्टमेवाभिहितम्
अतएवहारात्मश्चोशिशिति तिमत्रे तदन्तग्रहणमन्वेष्यते पामष्टाविनुक्तप्रियाष्टानस्यन्त्रदन्तस्याभावादा
नन्दत्वं निरूपितंसमाप्यते अतएवचाष्टनश्चा दिभक्तावितिसूत्रेण तस्य विधिश्चनेष्यते प्रिय

"शब्दकौस्तुभः"

धपण। इमात्रात्त्वमात्रे साधकृत्तस्यापि पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रासि

रा० टी०

[illegible]

रा० [illegible]

कत्वादिति चेन्न [illegible]

[illegible]

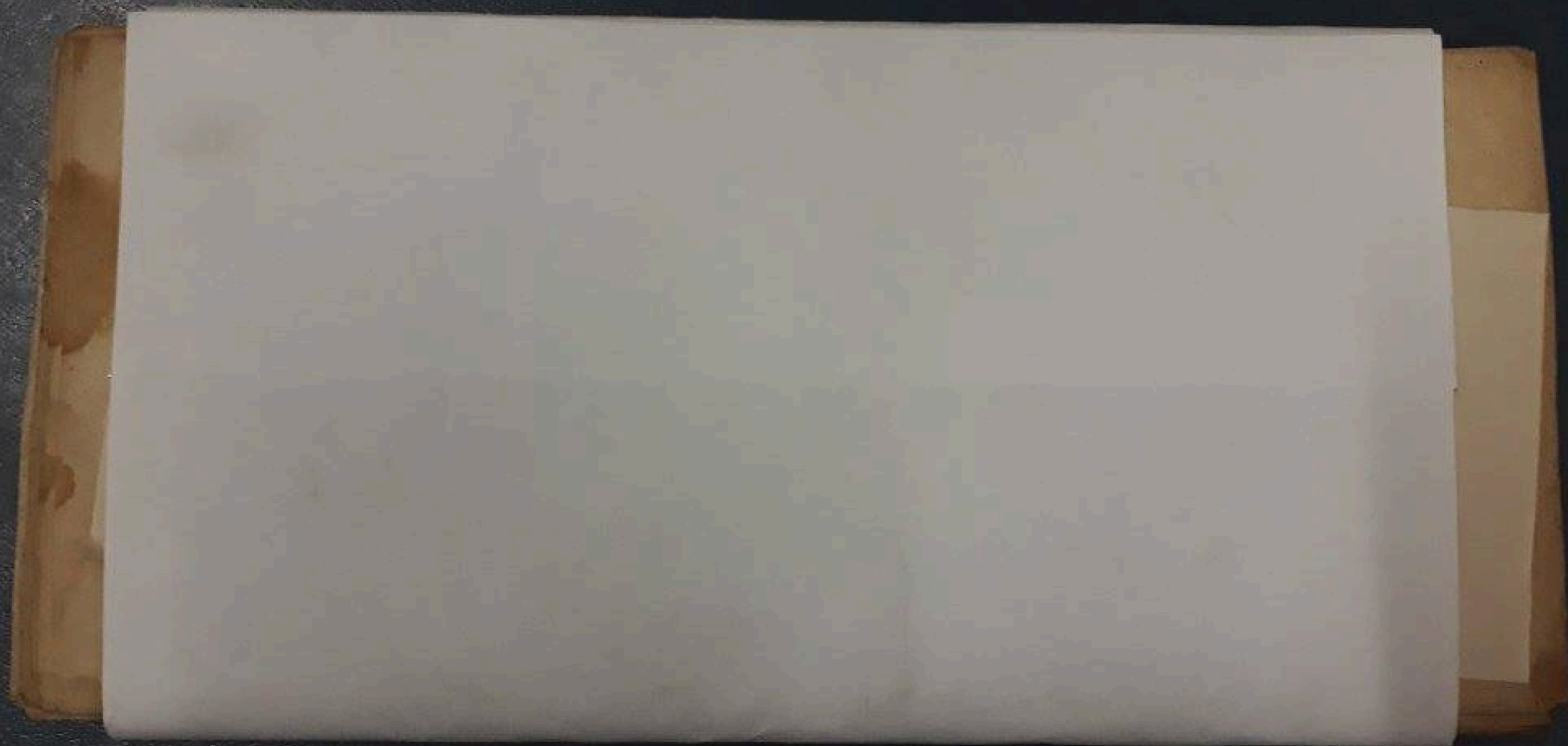
प्रौ॰ कौ॰ तः इदं सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्ये बहुगण वतु संख्या इति तं स्वोत्तमनुवर्त्तते ततः समासार्थः संस्कार
तीसु भयमनु वर्त्तते पूर्वसूत्रे प्यनुवर्त्य संज्ञा विज्ञानात् संख्या प्रकृ विषय स्मैं उत्तेर्यः हगाने त्यो [illegible] दि
कर्म्मेति [illegible] वत् [illegible] निष्ठा संज्ञा ततः कृतः कृतवान् ननु विहितयोः प्रत्ययोः नेन संप्र
त्ययः ता संज्ञया वा विधानम् वस्तु विहितयोः निष्ठेति तथा [illegible] स्यात् इति चेन्न सूत्रत्वा त्
दुविसंज्ञा विज्ञानात् तो भूते काले भव तो यद्यपि विहितयोः निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यतीति स्यादेतत्
अनुबन्धः कार्यार्थस्तु पारिभाषिकेत्वनुबन्ध वशात् तेषां लोप विधानात् तथा वक्तुमानुबन्धस्य पारिभा
षिक स्यापत्ता मा तु [illegible] त्वानुबन्धः कार्यं भवतु [illegible] वानेति तु निष्ठेत्तु अयाकाम ननु काक
रिवयु [illegible] विष्यतीति वाच्यम् काकादेनो [illegible] दिकापु [illegible] कादि क
दि [illegible] नेत्यकाके व्यवहारो न सं [illegible] ते न चेह परिभाषिक

पलभ्यते कृ प्रत्ययानां प्रत्ययो [illegible] काकादिकत्वो हिकत्वनकारी तदपाभ्यामेसंज्ञेते तत्त्वत्व परिभा
षाप [illegible] तम् [illegible] त्वादिति [illegible] कालकार कृ विशेषात् [illegible] वैदिकापुरारीका
रि [illegible] तु [illegible] स्मृतौ मत्वांतमस्तु के कर्म्म [illegible] पाज्ञा पते तथा [illegible] शानि [illegible]
केन निष्ठा [illegible] नकर्म्मो भूतकाल [illegible] प्रत्ययो [illegible] निर्णीयते [illegible] भेते निष्ठ
के तु मे [illegible] प्रकार निर्णीयते [illegible] विभ्यासनिष्ठा
[illegible] स्यात् [illegible] स्यादेतत् [illegible] परीक्षितो [illegible] तथा [illegible] देवदत्तः निष्ठा
रिकेवेत्व [illegible] प्रयोगो न तु निष्ठा [illegible] निर्णीयते स्यादेतत् [illegible] निष्ठा
निष्ठा प्रत्यये [illegible] कृते [illegible] तथापि निष्ठा [illegible] तत्र [illegible]
स्य स्यात् निष्ठा [illegible]

३१

श्रा०कौ०

रुक्तत्वादावत्रो दत्तसैव यथा प्रमाणत्वादिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] तेन तत्वादि [illegible] [illegible] [illegible] कार्यं नित्यमनन्तरमिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] सिद्धम् ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्राधान्यं स्यात् । नन्वेवं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ६०
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

एवाप्यर्हितत्वात्· अस्तु वा विशेषापेक्षं ज्ञापकम्· सिद्धः प्लुतः प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभाव इति न तु
प्रगृह्यत्वप्रयुक्तेऽपि· तस्मात्कार्यकालपक्षमाश्रित्य प्रकृतिभावस्य समर्थयितुं शक्यत्वेऽपि आनुना
सिकप्रसक्तिवारणायैवेह पर्यादेशपक्षाश्रयणमिति स्थितम्· अत्र वृद्धनदन्तः यद्यपि संज्ञायामसि
द्धः प्लुतस्तथाप्यानुनासिकपर्युदासे सिद्ध एव तत्र रव पक्षमानेन संज्ञाकृताद्विमात्रस्यानसौ आनुनासिक वि
धौ स्थानी किन्तु त्रिमात्रे· न च तस्यानिवृद्धावात्तस्यापि प्रगृह्यत्वम्· अप्रतिविधित्वात्· किञ्च अवश्यं सिद्धः प्लु
तः स्वनसंधिविधित्वमाश्रयणीयम्· इत्यस्याह कमिति प्लुतस्य दीर्घतानिवृत्तिर्यथास्यात्· अत एव तु श्लो
का इ इ ति सु श्लोकेतीम्नचयु रागोऽभवन्स्कृतस्येव निवर्त्तयतीति तस्यासिनम्· अन्यथा स्वादेशन्यपेक्ष्य प्लुतः
स्यपेत· तत्स्थानेऽपि देशोऽपि संज्ञापरिभाषैकरूप्यमिति विप्रसिद्धिः कपवाग्रंथेषु न पूर्वापरविरोध इति विपा
श्चितः प्रष्टव्याऽइति· [illegible] यद्यपि द्विमात्र द्विमात्रेणापहृतत्तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रासि

रामकृ॰ इत्यवोषनात्रिमात्रएववायमितिवृद्ध्याप्रगृह्यसंज्ञाक्रियते· [illegible] एतन्न्यमुनेत्यत्रमुनेरेकृतेनतदुपजी-
वनेनन्नाभावेवकृतेसुपिचेतिदीर्घोमुरणएवदत्याईोपमितिवृद्ध्याप्राप्तोतितत्परिहाराय्युनत्राम्यापा
म्रपाणिनेनाभावेकर्त्तव्येकृतेवसतिसुभावोनासिद्धइत्यर्थमित्याख्यातम्· कृत्स्नेजनसत्तवसत्रिपात
परिभाषयासमाहितम्· नेत्विहद्विमात्रेकृतेसंज्ञास्यानिवृद्धावेनत्रिमात्रेश्रानयामः येनानतिवि
धाविति निषेधः शक्येत· [illegible] इहनतत्रभवप्रयुक्तप्रवृत्तिः श्रुक्तिनगोचरयतीतिपुनरुक्तम्· एतावानेव
परं विशेषः नजतत्रमोऽनाहापूः प्रवर्त्तकः इहतुशास्त्रसामात्यपारहार्पनोपिपितन्त्रच्छास्त्रप्र
त्ताव प्रवृत्तौवनिपामकइति· तदेतत्कय्यटेनैवस्फुटीकृतम्· यदाह·शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात्ति
नवृद्धावसत्यांमगप्यत्वेविधीयमानेद्विमात्रत्वबुद्धिः प्रवर्त्ततेतत्पाचवक्ष्यति· असिद्धवचनमुत्सर्गल राम॰
क्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थंचेति· यत्नतुकोनासिद्धइत्येतन्नत्रस्थंवार्त्तिकमिदम्· उत्सर्ग

तेनिवृत्तेत्यादेशेनैतुत्सर्गः स्थानीसलक्षणेनिमित्तंयस्यकार्यस्यतुगादेस्तस्यप्रतिषेधार्थमितिपि·
नयाचेकत्रप्यार्थसर्वत्रशास्त्रासिद्धत्वमेवेतिभावः [illegible] एतेनयस्युनेनमेनाकृतान्नसोनुनासिकविधे
स्थानीतिप्रयमदूषणमुद्धृतम्· यदपिहरादकंसुभ्लोकेतीत्यादौआदेशोस्तुनःस्रूपेतेतितदपिन·
ऊकारीत्यातत्राप्यादेशेनडानस्यैवनिहतेः स्तुनोमयावद्धियनइतिवृद्धिः पनेनस्पनात्तीतन्मद्वैतन·
यत्तुषष्ठेभाष्यकारोवक्ष्यति· सिद्धःस्तुनःस्वरसन्निधिरिति तत्तु इहातुनासिकपर्युदासानुनोबाधप्रदेशा
प क्रूरवाश्रयणीपदइतिध्वनितेस्वनसन्निधिसामान्यापेक्षतापकाश्रपणोपिनदोषइत्याशयेननतुसामा
न्यापेक्षतायामेवकिंशिराग्रहेवोज्मतीतिदिक्· [illegible] हरगोपुईदोरेकमेव द्विस्वचनननुतल्लमिति
चेत्रव्यपरेशिवद्भावेनतुल्यत्वात्· [illegible] नन्वरइदेतदं द्विवचनात्तमित्येवकपंनव्याख्यातम्· एवंहिसतिव्य
परेशिवद्भावोनाश्रयणीयइतिचेत्रिः कुमार्य्यगारंकुमार्य्यगारंवधोरगारंवध्वगारमित्यत्रमन्यन्त

२

श०कौ० इत्यनेन द्विवचनान्तेन स्तुतिव्यापारेः संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति सुमिङः नेपदमित्यत्र
ग्रहणेन तापित्वात्सु. प्रमेनैई राघवत्वं पद्विवचनेनेत्यत्वे प्रग्रह्यत्वं कुमार्ग्यगारादेत्वं तुग्वकारान्तं द्विवचन
नत्वोरघत्वमिति निपातनम्. संज्ञा विधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात. प्रत्यक्षमित्यत्र केन्द्रगाणान्तरमुक्त
म. अशुक्लेरसमपद्यंता शुक्लयात्तो वक्त्रेड्न्यत्र शक्तान्ताप्राप्यान्यनिर्मलत्वं केवाभिन्नात्वाभावे केले
तस्मिल्लुक्प्रत्ययलक्षणेन शुक्लीइत्यस्य प्रग्रह्यतास्याद्रिति: तत्र अत्रत्वर्ा नापिविधीन्व हिङ्कु
पिलुस्याधनइति पीभाव पाच्यो कास्पिवलोपात. तस्मईदाघतत्वमिरहात. अत्र तुतर्पईईदादि विशे
षतत्पाव द्विवचनमन्त इदादिग्रहणमित्यर्थइति वेत्. गङ्गे: इत्यादेः मिङावपि इ प्रपतेरस्याघमिद्दः
द्विवचनान्त्वयवाद्यपमकारोनतु द्विवचनम्. किन्न. प्रग्रह्यमित्यस्य समन्वितत्वा द्विवचनमेवमेन्द्र राम०
नत्वोरादिग्रहणेहेत्वात. तस्माद्याधात्यव्याख्यानमेवमनोमम. अत्रत्र निकाराः मणीवादीनां

प्रतिषेधो वक्तव्य इति पधिनाम मणीवोरोदसीवदम्पतीव जम्पती व जम्पती वेत्सुराजकु मु
नित्वपान्नुक्तत्वात्प्रमाणामिडिमिति केचित् प्रयुः दम्पतीदम्पत्यादिस्य मानम्यापतयाप्रग्रेषामुनिरिया
नुक्तानाहितिकल्यानिराकृतानं तुनीयस्येति: शौमिटु द्वियुरिष्यो वाक्रमेकेकंदसि भाषायां वचयंगणात्क
राध्यापिविषयानेदस्यादीनामनार्दनत्वातेक्त मणीवोत्रस्य लन्धेते इतितु इवार्थे के नवा शहेन निर्वाहमि
त्याहुः त्यास्यकाे त्वत्सुसंतु इत्याकल्पस्येता वितिशाकृत्यप्रहणस्यमिहावली कितन्या येवेहसं वन्धा
ख्यव स्थित विभाषा अपरात्वेदलम्यत इत्याह. केचित्तु इवार्थे पव शह: प्रस्तुक्तो भीमो भीमसेनव
दिवत. कराद्यवत्व शितनरत्ना तिवपद्ध जानिश्स्याद्विवन्नेस्याहुः वृत्तकारास्तुवहाय यातथैवं वंसा
म्या इत्यमरव्याख्ये वेवेतिपाठमाश्रित्य शास्त्र वं वपयुपर्य शा इति कालिदास प्रयोगस्यतन्वा स्यात इमि
नुराहरणात्मवेसुस्यम. युक्त स्वाघमेदधाढः प्राधिपरिके मक्र मेनहिंतस्य वनेन ननु गुणान्वाने.

प्र०कौ० एवेनसक्रगे मनाम्याम लिङस्य नीवतद्विवचनाभ्यां कुनकुलना शापानिपञ्चानिंद्वद्रस्तिक्जन्ना
विलोमसतीवनीकोतरलोनिनेजतुगीनिश्चीरूपप्रयोगाप्पितार्थः अरमोमात अभ्यापगनीद्र
नीप्रपदौतः अमीईगः तमकुर्मानमरूसाते नाम उदूरस्पराहरणांपूर्वस्यत्रेणागानार्यमितितु
नन्दिनकुञ्जिये मलस्याप्रसिद्धत्वात अरमोमाटितिम त्रप्रतितुनर्भसिकृतम् आम्भसामप्यो
नु वाप्लिकम आस्यासिद्धत्वतपयानोतुनेटनिपुद्विवचनमेवेराहरणांस्त्री नपुंसकयो
द्विवचनेतुमुलस्यासिद्धत्वेप्येकानानत्वाम्रेतौव सिद्धासंज्ञाततस्वप्रकृतिभावेनानुनासिकपर्युदा
सश्चासि दूरादेसतवर्धपम रद्रतेनोक्तमुणोप्रगृह्यमित्यत्रोपास्थितेनपूर्वस्त्रेणामज्ञापोकि
यमाणायांमुलस्यासिद्धत्वाद्विदूरे अपिद्विवचनेनुनासिकपर्युदासः पूर्वेणोवसिद्धः नत्वत्रा राम०
म्भसभुत्र्यदिर्देवनार्थः पुंसिद्विवचनेप्रकृतिभावार्थमेवेतितधिम्यम प्लुतमेप्रगृह्यानोपेनपूर्वस्मत्रे

पर्योरेशपक्षेगेवस्यापितत्वात तस्मात्तुंसिद्धिवचनेनानुनासिकपर्युदासोप्येतत्वाधस्यफलंनतुप्र
कृतिभावस्मात्रमितिसर्वथपम पिक्रपत्रिद्वरदन्तोतिस्तमर्थपितत्वेत्याद्वहत्तरीत्यपीममर्यवो
पा पूर्वसत्रेकार्यकालपक्षएवास्तु नुतस्यानुनासिकपर्युदासानस्यादितित्वाच्यमन ईईरतऊउ
नरतिरीघीत्तरभागेप्लुतस्यापिप्रक्लिष्टनिर्देशात एकारस्तुस्थानतोदेवप्लुतेप्रहीप्लुति रपिप
रत्नपरत्तितत्कालग्रहणपत्तिः अदोनवृत्तिवद्वकारएवापमित्याशस्यात प्लुतेचेतितत ययोर्हिय
हैप्लुतात्प्राग्वेसंज्ञाप्रवृत्तौमित्याततः प्लुतकृतेनामेवद्विमात्रत्वेनयण्प्रस्या अपिसत्तापाः पुनःप्र
वृत्तौ वीतानाभावात नाभावत्तम्भाषासत्रागप्राप्तस्ततोमुत्वनिमित्तकत्वाभाच्चित्वमुभावेदराहोपमि
तिचुद्धाप्राप्तुवरीरपि प्रतिविधेयतदस्तुवितम नह्यमोप्लुतात्वात्प्रगृह्यसत्तावन्मुभावस्यप्रागेवप्रवृ
त्तोप्येनपुनर्नप्रवर्तते पूर्वत्रत्वस्यद्दतरदन्तस्योपपुञ्जातितरतियाद्वेदाधंसाधु भाष्यकैप्परस्यापत्व

[illegible] पेप्राप्तः सुतान्ताकूप्रामापिप्रभृत्यसंज्ञाफलाभावात्रक्रियते [illegible] नेनुनासिकप्रवृत्तिनैवफल
प्रतिलिखिता [illegible] संज्ञापायप्रवृत्तावपितत्राभावस्यप्रत्ययप्रकृत्यपूर्वैरामस्यैवविशिष्टस्यानन्त
त्वेनैवक्रियायोगेति सुश्लोकेतोन्याराणवप्युक्तं त्वान्तुते: अनुरोणवलीपद्रतिस्यापात प्रकृतमनु
सरतम [illegible] नम्प्रमोणिप्य क्रियन्तर्वपूर्वसूत्रेणैकृतत्पार्थपपादेशपकृत्यास्त्रपर्णादि: तथानुनु
त्वसोत्वंप्रतीवप्रसस्त्रसंज्ञाप्रत्ययमुत्वमौत्वमीत्वयो: सिद्धत्वस्मात [illegible] पादीस्त्रस्य: ततस्ता
मीत्वात्मनेत्यत्रश्चपदिष्वप्रसङ्ग: अप्रसङ्गसातेत्पत्रपुंस्यावादेश: श्रमीश्चयेत्येइ: परानाड्जिप
कारेशप्रसङ्ग: इव [illegible] संज्ञाप्रसङ्गसिद्धत्वेववनानर्थकंस्यादितिवाच्यम् चनुनासिकपपूर्वरामेणनव [illegible]
रितार्थत्वात अनेकोयते पघनुनासिकपपूर्वरामसमुत्रप्रयोजनमात्राहिसंज्ञासूत्रेनप्रत्यायित अनेकासमूत्र
स्यानुनासिक: परसैनेत्यवशेषात अनेकोऽनुसुकान्याधितारोतुसिद्धत्वेप्रिनभवस्यनुनासिक

अनागत्वादनवस्थानत्वाच्च अतस्तत्वमाङ्गुहेनामीदृहंगांखातनकर्त्तव्यम: [illegible] स्पृष्टकस्य
पिनिषेधस्योक्तिः सशरीरेतोसंसंबोधुनविमर्शक्रिविरहस्प्रत्ययोकृत्वात अतस्संज्ञारंभसामर्थ्यात्प्र
कृतिभावाद्येत्वमप्यस्यप्रतिज्ञायते: तद्वत्वाच्चपारिविरहापिसिद्धाति [illegible] प्रकृतिभावस्याप
वादस्यएतत्पात्रपरसंज्ञातनिमित्तोप्युत्सर्गोरुपजनिषेधमात्राणिनिमित्तेनाप्यपवादेनचवाध्यत इतिपरिभा
षावतानाच [illegible] संज्ञारंभसामर्थ्यादिदंपारीभ्यसंज्ञाचप्रतिमुत्वमौत्वयोः सिद्धत्वज्ञापनादस्यादीनाविधि
त्वापरत्वान्नुत्वेऽनित्तत्र कृपापृथाभावस्यज्ञापनेनत्वपृवात अर्थापत्तेरिमाकृद्धपमादकविषयता
श्रौतत्वापिकी [illegible] मुत्वमौत्वयोनेकपराश्रयत्वेनवलीयस्त्वम अन्तरङ्ग बलीयइतिन्यायात
तत्कपविप्रतिषेधोपन्यासः नाजानन्तर्यइतिनिषेधस्तुअसिद्धंबहिरङ्ग मित्यस्याएवनतराद्धत
परिभाषायाः [illegible] मसिद्धंवहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यनयैकान्तार्थेनाश्रयात वलवदितिशपवादपरिभाषान